दशक आठवा : मायोद्भव अथवा ज्ञानदशक

समास आठवा : आत्मदर्शन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागां जालें निरूपण । परमात्मा तो तूंचि जाण । तया परमात्मयाचें लक्षण । तें हें ऐसें असे ।।१।।

जो परमात्मा तू आहेस असे मागील समासात सांगितले त्या परमात्म्याचे लक्षण कसे आहे ते आता सांगू. ॥१॥

जन्म नाहीं मृत्य नाहीं । येणें नाहीं जाणें नाही । बद्ध मोक्ष दोनी नाहीं । परमात्मयासी ।।२।।

परब्रह्मरूप परमात्म्याला जन्म, मृत्यू, अवतार, तिरोधान (अवतार समाप्ती) बंधन व मोक्ष यांतील काहीच नाहीत. (रामकृष्णादी अवतारांचे येणे-जाणे ईश्वराचे असते.) ॥२॥

परमात्मा निर्गुण निराकार । परमात्मा अनंत अपार । परमात्मा नित्य निरंतर । जैसा तैसा ।।३।।

ब्रह्म त्रिगुण वा यशादी गुणरहित, निराकार, अन्तपार नसलेले, नित्य, सत्य व विकारशून्य आहे. ॥३॥

परमात्मा सर्वांस व्यापक । परमात्मा अनेकीं येक । परमात्मयाचा विवेक । अतर्क्य आहे ।।४।।

ब्रह्म निरपेक्ष व्यापक, सर्व उपाधीत एकच असून 'ते असे आहे' असे ठामपणे सांगता येत नाही. तर्कापलीकडे आहे. ॥४॥

ऐसी परमात्मयाची स्थिती । बोलताती वेद श्रुती । परमात्मा पाविजे भक्तीं । येथें संशय नाहीं ।।५।।

वेद व श्रुती परमात्म्याचे स्वरूप याप्रमाणे सांगतात. नऊ भक्तीतील आत्मनिवेदनाने त्याचा अनुभव येतो, यात जराही शंका नाही. ॥५॥

तये भक्तीचें लक्षण । भक्ती नवविधा भजन । नवविधा भजनें पावन । बहु भक्त जाले ।।६।।

त्या भक्तीमध्ये नऊ पायऱ्या आहेत. त्यांच्या साह्याने आजपर्यंत अनेक उपासक भक्त झाले. भगवद्रूप झाले. ॥६॥

तया नवविधामध्यें सार । आत्मनिवेदन थोर । तयेचा करावा विचार । स्वानुभवें स्वयें ।।७।।

त्या नऊ पायऱ्यांमध्ये आत्मनिवेदन सर्वश्रेष्ठ असून त्याचे स्वरूप विचारपूर्वक अनुभवावे. जीव आत्म्यात निवेदावा. एकरूप करावा. ॥७॥

आपुलिया स्वानुभवें । आपणास निवेदावें । आत्मनिवेदन जाणावें । ऐसें असे ।।८।।

जीवरूप 'मी'चे आत्मरूपात ऐक्य साधावे. तसा स्वत: प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा. खरे आत्मनिवेदन ते हेच! ॥८॥

महत्पूजेचा अंतीं । देवास मस्तक वाहाती । तैसी आहे निकट भक्ती । आत्मनिवेदनाची ।।९।।

आपणांस निवेदिती । ऐसे भक्त थोडे असती । तयांस परमात्मा मुक्ती । तत्काळ देतो ।।१०।।

देवाची षोडशोपचारपूर्वक महापूजा केल्यावर त्याला शेवटी साष्टांग नमस्कार घालून जणू मस्तक वाहतात. (याचे अर्थांतर पुढेच सांगितले आहे.) पण असे भक्त फार कमी असतात. पण परमात्मा त्यांना तात्काळ मुक्त करतो. ॥९-१०॥

आपणास कैसें निवेदावें । कोठें जाऊन पडावें । किंवा मस्तक तोडावें । देवापुढें ।।११।।

श्रोता विचारतो– आपले आपण निवेदन कसे करावे? कोणत्या क्षेत्रात देहत्याग करावा? की आपले मस्तक आपणच शस्त्राने तोडून देवाला वहावे? ॥११॥

ऐसें ऐकोन बोलणें । वक्ता वदे सर्वज्ञपणें । श्रोतां सावधान होणें । येकाग्र चित्तें ।।१२।।

सर्वज्ञ वक्ता उत्तर देतो– हे श्रोते हो, अत्यंत सावधचित्ताने या प्रश्नांचे उत्तर ऐका. मन एकाग्र करा. ॥१२॥

आत्मनिवेदनाचें लक्षण । आधीं पाहावें मी कोण । मग परमात्मा निर्गुण । तो वोळखावा ।।१३।।

आत्मनिवेदनाचे स्वरूप असे की प्रथम 'मी' चा अत्यंत सूक्ष्म शोध घ्यावा. नंतर निर्गुण ब्रह्माचे स्वरूप शास्त्रशुद्ध रीतीने जाणून घ्यावे. ॥१३॥

देवाभक्ताचें शोधन । करितां होतें आत्मनिवेदन । देव आहे पुरातन । भक्त पाहे ।।१४।।

मीरूप 'भक्त' व ब्रह्मरूप 'देव' यांच्या आपापसातील नात्याचा शोध घेता घेता भक्त देवामध्ये हरवून जातो! अनादी देव मी आहे असा भक्त अनुभव घेतो. ॥१४॥

देवास वोळखों जातां । तेथें जाली तद्रूपता । देवभक्तविभक्तता । मुळींच नाहीं ।।१५।।

देवाचे स्वरूप समजावून घेता घेता समजावून घेणारा देवात विलीन होतो. देव व भक्त वेगळे कधीच नसतात. ॥१५॥

विभक्त नाहीं म्हणोन भक्त । बद्धन नाहीं म्हणोनि मुक्त । अयुक्त नाहीं बोलणें युक्त । शास्त्राधारें ।।१६।।

जो देवाहून विभक्त नाही म्हणजे वेगळा नाही तोच भक्त! जो कधीच बद्ध नसतो तोच मुक्त. हे माझे बोलणे अत्यंत शास्त्रशुद्ध असल्याने मुळीच अयोग्य नाही. यथार्थ आहे. ॥१६॥

देवाभक्ताचें पाहातां मूळ । होये भेदाचें निर्मूळ । येक परमात्मा सकळ । दृश्यावेगळा ।।१७।।

ब्रह्मचैतन्य (देव) व जीवचैतन्य (उपासक) यांत चैतन्य समान (मूळ) असल्याने भेदाला जागाच नाही. जीवाची उपाधी शरीर व ईश्वराची उपाधी ब्रह्मांड या सर्व दृश्याहून देव संपूर्ण अलिप्त आहे. उपाधी मिथ्या आहे. ॥१७॥

तयासि होतां मिळणी । उरी नाहीं दुजेपणीं । देवभक्त हे कडसणी । निरसोन गेली ।।१८।।

उपाधीचा निरास होताच तथाकथित दोन चैतन्ये एक झाल्यावर देव व भक्त हा भेद रहात नाही. ॥१८॥

आत्मनिवेदनाचे अंतीं । जें कां घडलीं अभेद भक्ती । तये नाव सायोज्यमुक्ती । सत्य जाणावी ।।१९।।

आत्मनिवेदन घडताच जी अभेदरूप भक्ती सिद्ध होते, तिलाच सायुज्यमुक्ती म्हणतात यात शंका नाही. ॥१९॥

जो संतांस शरण गेला । अद्वैतनिरूपणें बोधला । मग जरी वेगळा केला । तरी होणार नाहीं ।।२०।।

जो श्रीगुरूंना शरण जाऊन त्यांचेकडून अद्वैताचा बोध दृढ करून घेतो तो कितीही प्रयत्न केला तरी देवाहून भिन्न होत नाही. ॥२०॥

नदी मिळाली सागरीं । ते निवडावी कोणेपरी । लोहो सोनें होतां माघारी । काळिमा न ये ।।२१।।

नदी समुद्राला मिळाल्यावर तिचे पाणी समुद्राच्या पाण्यातून वेगळे कसे करणार? परिसस्पर्शाने लोखंडाचे सोने झाल्यावर ते अग्नीत तापविले तरी पूर्वीप्रमाणे काळे होत नाही. ॥२१॥

तैसा भगवंतीं मिळाला । तो नवचे वेगळा केला । देव भक्त आपण जाला । विभक्त नव्हे ।।२२।।

त्याप्रमाणे जो भगवद्रूप होतो त्याला भगवंतापासून वेगळा करता येत नाही. तो व देव एक होतात. वेगळे रहात नाहीत. ॥२२॥

देव भक्त दोनी येक । ज्यासी कळला विवेक । साधुजनीं मोक्षदायेक । तोचि जाणावा ।।२३।।

वस्तुत: देव व भक्त मूळचेच एक असतात. संतांच्या संगतीत राहिल्यानंतर मोक्ष देणारा केवळ विवेकच आहे तो जाणून घ्यावा. ॥२३॥

आतां असो हें बोलणें । देव पाहावा भक्तपणें । तेणें त्यांचें ऐश्वर्य बाणे । तत्काळ आंगीं ।।२४।।

तात्पर्य असे की उपासकाने देवाचा शोध घेण्यासाठी त्याचेशी एकरूप व्हावे. म्हणजे अजत्व, अमरत्व, अनादित्व, व्यापकत्व, पूर्णत्व इ. त्याची ऐश्वर्ये लाभतात. ॥२४॥

देहचि होऊन राहिजे । तेणें देहदु:ख साहिजे । देहातीत होतां पाविजे । परब्रह्म तें ।।२५।।

जो 'मी देह' या भ्रमात राहतो त्याला देहतादात्म्यामुळे देहाची दु:खे भोगावी लागतात. ते तादात्म्य सोडताच ब्रह्मत्व येते. ॥२५॥

देहातीत कैसें होणें । कैसें परब्रह्म पावणें । ऐश्वर्याचीं लक्षणें । कवण सांगिजे ।।२६।।

ऐसें श्रोतां आक्षेपिलें । याचें उत्तर काये बोलिलें । तेंचि आतां निरोपिलें । सावध ऐका ।।२७।।

श्रोता– देहतादात्म्य कसे सोडावे? त्यामुळे ब्रह्मत्व कसे येते? त्याच्या ऐश्वर्याची लक्षणे कोणती? या श्रोत्याच्या प्रश्नाचे उत्तर आता एकाग्र चित्ताने ऐका. ॥२६-२७॥

देहातीत वस्तु आहे । तें तूं परब्रह्म पाहें । देहसंग हा न साहे । तुज विदेहासी ।।२८।।

परब्रह्म नावाचे देहाहून भिन्न, तरी देहात व्यापून राहणारे, असे एक तत्त्व निश्चितपणे आहे. ते परब्रह्म तू आहेस. खरे तर देहातीत असलेल्या तुला 'देहाचा संग' ही भाषासुद्धा सहन होऊ नये! ॥२८॥

ज्याची बुद्धी होये ऐसी । वेद वर्णिती तयासी । शोधितां नाना शास्त्रांसी । न पडे ठाईं ।।२९।।

'मी ब्रह्म आहे' असा सहज निश्चय झालेल्याची वेदसुद्धा स्तुती करतात. (केन ४-६) न्याय, पूर्व मीमांसा, सांख्य इ. शास्त्रांना त्याच्या स्थितीचा अंदाजही येत नाही. ॥२९॥

ऐश्वर्य ऐसें तत्वता । बाणे देहबुद्धि सोडितां । देह मी ऐसें भावितां । अधोगती ।।३०।।

देहबुद्धी सोडताच असे माहात्म्य लाभते. त्याउलट 'मी देह' ही देहबुद्धी धरताच जन्ममरण, द्वंद्वे इ. अधोगती होते. ॥३०॥

याकारणें साधुवचन । मानूं नये अप्रमाण । मिथ्या मानितां दूषण । लागों पाहे ।।३१।।

म्हणून गुरुवाक्यावर अविश्वास धरू नये. ते वाक्य चूक आहे मानले तर अधोगतीचा दोष येतो. ॥३१॥

साधुवचन तें कैसें । काये धरावें विश्वासें । येक वेळ स्वामी ऐसें । मज निरोपावें ।।३२।।

श्रोता– सद्‌गुरुवाक्य कोणते? त्यावरील विश्वासाचे स्वरूप काय आहे? ते एकदा, हे गुरुदेवा, मला सांगावे. ॥३२॥

सोहं आत्मा स्वानंदघन । अजन्मा तो तूंचि जाण । हेंचि साधूचें वचन । सदृढ धरावें ।।३३।।

वक्ता– 'कोणत्याही रूपाने व्यक्त न होणारा (अजन्मा) व विषयनिरपेक्ष आनंदाने परिपूर्ण असलेला व ज्याचे 'सोऽहं' असे ध्यान केले जाते, तो आत्मा तू आहेस' असे गुरुवाक्य मननाने बुद्धीत ठसवून घ्यावे. ॥३३॥

महावाक्याचें अंतर । तूंचि ब्रह्म निरंतर । ऐसिया वचनाचा विसर । पडोंचि नये ।।३४।।

महावाक्याचे वाच्य व लक्ष्य अंतरंग असे सांगतात की 'तू सतत ब्रह्मरूप आहेस. हे वाक्य कधीच विसरू नये. ('ते तू आहेस' हे एक महावाक्य आहे. त्याच्या अंतरंगात वाच्यार्थ व लक्ष्यार्थ दडलेले आहेत. ते असे– 'तू' 'वाच्यार्थाने' जीव असून लक्ष्यार्थाने कूटस्थ चैतन्य (आत्मा) आहेस. 'ते' वाच्यार्थाने ईश्वर असून लक्ष्यार्थाने ब्रह्म आहे. आत्मा व ब्रह्म निरुपाधिक असून त्यांचे सहजच ऐक्य आहे. दोन्हीतील लक्ष्यांचे ऐक्य आहे). ॥३४॥

देहासि होईल अंत । मग मी पावेन अनंत । ऐसें बोलणें निभ्रांत । मानूंचि नये ।।३५।।

'माझे शरीर मरण पावल्यानंतर मी ब्रह्मरूप होईन' असा विचार मुळीच खरा मानू नये. ॥३५॥

येक मूर्ख ऐसें म्हणती । माया नासेल कल्पांतीं । मग आम्हांस ब्रह्मप्राप्ती । येरवीं नाहीं ।।३६।।

याही पलीकडे काही मूर्ख असे मानतात की कल्पाच्या शेवटी मायाच नष्ट झाल्यावर आम्ही ब्रह्मरूप होऊ. तोपर्यंत नाही. ॥३६॥

मायेसी होईल कल्पांत । अथवा देहासी येईल अंत । तेव्हां पावेन निवांत । परब्रह्म मी ।।३७।।

कल्पान्ती माया नष्ट झाल्यावर किंवा देहाला मरण आल्यावर माझे शांतब्रह्माशी ऐक्य साधेल. ॥३७॥

हें बोलणें अप्रमाण । ऐसें नव्हे समाधान । समाधानाचें लक्षण । वेगळेंचि असे ।।३८।।

हे बोलणे शास्त्र व अनुभव यांचे विरुद्ध असून त्याने शाश्वत समाधान होत नाही. शाश्वत समाधानाचा मार्ग वेगळाच आहे. ॥३८॥

शैन्य अवघेंचि मरावें । मग राज्यपद प्राप्त व्हावें । शैन्य अस्तांचि राज्य करावें । हें कळेना ।।३९।।

भरती झालेले सर्व सैनिक मेल्यावर विजय मिळून राज्यावर बसावे की सैन्यसंभारासह राज्य करावे हेही समजत नाही! (देह व जगतात राहूनच मोक्षसुख भोगावे.) ॥३९॥

माया असोनिच नाहीं । देह असतांच विदेही । ऐसें समाधान कांहीं । वोळखावें ।।४०।।

अनिर्वचनीय माया आहे व नाही! देह जिवन्त असून देहतादात्म्य नसेल तर त्या स्थितीतील समाधान लक्षात घ्यावे. देह मायेप्रमाणे आहेही व नाहीही! ॥४०॥

राज्यपद हातासी आलें । मग परिवारें काय केलें । परिवारा देखतां राज्य गेलें । हें तों घडेना ।।४१।।

राज्यावर बसल्यावर सैन्यादी परिवार असल्याने काय बिघडते? परिवाराने राजावर दृष्टी टाकल्याने किंवा तो राजाने पाहिल्याने राज्य जाते असे कधीच होत नाही. परिवार राजाच्या स्वाधीन असतो. तशी जीवन्मुक्ताच्या माया स्वाधीन असते. ॥४१॥

प्राप्त जालियां आत्मज्ञान । तैसें दृश्य देहभान । दृष्टीं पडतां समाधान । जाणार नाहीं ।।४२।।

आत्मज्ञान झाल्यानंतर देह व जगत् यांचे अस्तित्व जाणवले तरी झालेले समाधान मोडणार नाही. ॥४२॥

मार्गीं मुळी सर्पाकार । देखतां भये आलें थोर । कळतां तेथीचा विचार । मग मारणें काये ।।४३।।

रस्त्याने चालत असता सर्पाच्या आकाराची काठी पाहिली व फार भीति वाटली. पण नीट पाहिल्यावर हा साप नसून काठी आहे असे कळल्यावर मारण्यासाठी काय उरले? ॥४३॥

तैसी माया भयानक । विचार पाहातां माईक । मग तयेचा धाक । कासया धरावा ।।४४।।

त्याप्रमाणे मायिक देह व जगत् यांच्या माध्यमातून भयंकर दुःखे भोगावी लागतात. पण मायेचे स्वरूप कळल्यानंतर दुःखांची भीती वाटण्याचे काय कारण? ॥४४॥

देखतां मृगजळाचे पूर । म्हणे कैसा पावों पैलपार । कळतां तेथीचा विचार । सांकडें कैंचें ।।४५।।

समोर पाण्याचा महापूर पाहून पलीकडे कसा जाणार असा प्रश्न पडला. पण ते मृगजळ आहे हे कळल्यावर कसला प्रश्न? ॥४५॥

देखतां स्वप्न भयानक । स्वप्नीं वाटे परम धाक । जागृती आलीयां साशंक । कासया व्हावें ।।४६।।

स्वप्नात अत्यंत भीतिदायक दृश्य दिसले व फार भीति वाटली. पण जाग आल्यावर भिण्याचे काय कारण? ॥४६॥

तथापी माया कल्पनेसी दिसे । आपण कल्पनेतीत असे । तेथें उद्वेग काईसे । निर्विकल्पासी ।।४७।।

मायिक दृश्य जगत् ही कल्पनेची निर्मिती आहे. पण आत्मरूप 'मी' त्या कल्पनेहून भिन्न आहे. त्या निर्विकल्पाला

उद्वेग का होईल? ॥४७॥

अंतीं मती तेचि गती । ऐसें सर्वत्र बोलती । तुझा अंतीं तुझी प्राप्ती । सहजचि जाली ।।४८।।

मृत्यूच्या क्षणी जो संकल्प होतो, त्यानुसार त्या जीवाला गती मिळते हे प्रसिद्ध आहे. पण ज्या क्षणी संकल्पाचाच लोप होतो. त्या क्षणी तुझ्या जीवभावाचा लोप झाल्याने आत्माच प्राप्त होतो. ॥४८॥

चौदेहाचा अंत । आणी जन्म मुळाचा प्रांत । अंतांप्रांतासी अलिप्त । तो तूं आत्मा ।।४९।।

स्थूलादी चार देहांचा व जन्माला कारण होणाऱ्या अहंकाराचा लय झाल्यावर देह व अहंकार यापासून अलिप्त असलेला आत्मा हेच तुझे स्वरूप आहे. ॥४९॥

जयासी ऐसी आहे मती । तयास ज्ञानें आत्मगती । गती आणी अवगती । वेगळाचि तो ।।५०।।

या स्वरूपाविषयी ज्याचा सहज निश्चय झालेला आहे, (सांख्यबुद्धी-गीता) त्याला त्या ज्ञानाने मोक्षच मिळतो. तो जन्ममरणादी गती व परोक्षज्ञान याहून वेगळाच असतो. (अवगती म्हणजे अवगत होणे. कळणे. अधोगती नव्हे.) ॥५०॥

मति खुंटली वेदांची । तेथें गती आणी अवगती कैंची । आत्मशास्त्रगुरुप्रचितीची । ऐक्यता आली ।।५१।।

या स्वरूपाचा विचार करताना वेदांची बुद्धी थकली. त्याला गती व वृत्तिज्ञान कोठून असणार? स्वरूपाचा अनुभव आला असता श्रीगुरुवाक्य वेदान्तशास्त्र व आत्मानुभव या तिन्हीत सुसंवाद असतो. अनुभवात तिन्हींचा परिपाक होतो. तिन्ही जणू एक होतात. ॥५१॥

जीवपणाची फिटली भ्रांती । वस्तु आली आत्मप्रचिती । प्राणी पावला उत्तम गती । सद्गुरुबोधें ।।५२।।

'मी जीव' हा भ्रम गेला. आत्मस्वरूपाचा 'मी' असा अनुभव आला. हे सर्व श्रीगुरूंच्या बोधाने होऊन मोक्ष मिळतो. ॥५२॥

सद्गुरुबोध जेव्हां जाला । चौदेहांस अंत आला । तेणें निजध्यास लागला । सस्वरूपीं ।।५३।।

सद्गुरुमुखातून 'ते तू आहेस' हे महावाक्य ऐकल्यावर चार देहावरील ममत्व व तादात्म्य गेले व आत्मस्वरूपाचे अखंड अनुसंधान लागले. ॥५३॥

तेणें निजध्यासें प्राणी । ध्येयंचि जाला निर्वाणीं । सायोज्यमुक्तीचा धनी । होऊन बैसला ।।५४।।

त्या अनुसंधानामुळे ध्याता (जीव) ध्येयाकार (आत्मा) झाला. सायुज्यमुक्तीचा धनी झाला. 'आनंदाचें स्थळ' झाला. ॥५४॥

दृश्य पदार्थ वोसरतां । आवघा आत्माचि तत्वता । नेहटून विचारें पाहातां । दृश्य मुळींच नाही ।।५५।।

दृश्य सृष्टीचा विचाराने बाध केला असता सर्वत्र आत्माच आत्मा भरलेला होतो. पृथ्वीपासून उलट्याक्रमाने तत्त्वात तत्त्वाचा लय केल्यावर दृश्य शिल्लक रहात नाही. ॥५५॥

मिथ्या मिथ्यत्वें पाहिलें । मिथ्यापणें अनुभवा आलें । श्रोतीं पाहिजे ऐकिलें । या नाव मोक्ष ।।५६।।

मिथ्या सृष्टीकडे मिथ्यत्वाच्या नजरेने पहाता पहाता मिथ्यत्वाचा अनुभव येतो. श्रोत्यांनी हे नीट ऐकावे की यालाच मोक्ष म्हणतात. ॥५६॥

सद्गुरुवचन हृदईं धरी । तोचि मोक्षाचा अधिकारी । श्रवण मनन केलेंचि करी । अत्यादरें ।।५७।।

'ब्रह्म सत्य व जगत् मिथ्या' हा सद्गुरूंचा उपदेश सतत लक्षात ठेवून ऐकलेले पुन्हा पुन्हा श्रद्धेने ऐकतो व त्यावर केलेला साधकबाधक विचार पुन्हा पुन्हा करतो त्याला मोक्षाचा अधिकार प्राप्त होतो. ॥५७॥

जेथें आटती दोनी पक्ष । तेथें लक्ष ना अलक्ष । या नाव जाणिजे मोक्ष । नेमस्त आत्मा ।।५८।।

मायेचे मिथ्यत्व व तत्सापेक्ष ब्रह्माचे सत्यत्व हे दोन्ही पक्ष अनुभवरूप जीवन्मुक्तीत लुप्त होतात. जीवभावातून केलेल्या साधनेसाठी मायिक पदार्थ लक्ष्य असून ब्रह्म अलक्ष्य आहे असा केलेला विचारही मावळतो. हाच खरा आत्मानुभवरूप मोक्ष. ।।५८।।

जेथें ध्यान धारणा सरे । कल्पना निर्विकल्पीं मुरे । केवळ ज्ञेप्तिमात्र उरे । सूक्ष्म ब्रह्म ।।५९।।

अलक्ष्य ब्रह्माला आलंबन देऊन त्यावर केलेली ध्यानधारणा अनुभवात हरवून जाते! 'मी ब्रह्म' ही साधनारूप कल्पना सुद्धा निर्विकल्पात लुप्त होते. केवळ शुद्धज्ञान उरते. सूक्ष्म ब्रह्माचे ज्ञाता व ज्ञेयावाचून केवळ ज्ञान हे स्वरूप आहे. ।।५९।।

भवमृगजळ आटलें । लटिकें बंधन सुटलें । अजन्म्यास मुक्त केलें । जन्मदुःखापासुनी ।।६०।।

मृगजळासारखा असणारा संसार जणू आटला! जे नव्हतेच ते बंधन सुटले. जो जीवरूपाने कधीच जन्माला येत नाही, त्याला जन्ममरणांच्या दुःखातून सोडवले! ।।६०।।

निःसंगाची संगव्याधी । विदेहाची देहबुद्धी । विवेकें तोडिली उपाधी । निःप्रपंचाची ।।६१।।

मुळात असंग आत्म्यास देहादिकांच्या संगातून जणू सोडविले. ज्या आत्म्याला कधीच देह नाही त्याची देहतादात्म्यातून सुटका केली. जो प्रपंच कधीच नसतो, त्या प्रपंचाच्या उपाधीतून निरुपाधिक आत्म्याची मुक्तता केली! ।।६१।।

अद्वैताचें तोडिले द्वैत । येकांतास दिला येकांत । अनंतास दिला अंत । अनंताचा ।।६२।।

'अद्वैत' हा शब्द उच्चारताच द्वैत उफाळते. ते छाटून टाकले. लोकांन्त सापेक्ष एकान्ताला कायमचे कोपऱ्यात टाकले! सान्त सापेक्ष अनंताचा अंत केला!! ।।६२।।

जागृतीस चेवविलें । चेईऱ्यास सावध केलें । निजबोधास प्रबोधिलें । आत्मज्ञान ।।६३।।

जागृतीला जागे केले, जो दुसऱ्यांना जागा करतो, त्याला जाग आणली, ब्रह्मानुभवाला अध्यात्मविद्या समजावून सांगितली! ।।६३।।

अमृतास केलें अमर । मोक्षास मुक्तीचें घर । संयोगास निरंतर । योग केला ।।६४।।

अमृताला अमरत्व बहाल केले, मोक्षाची मुक्तीच्या घरात स्थापना केली. अखंड ब्रह्माशी जीवाला जोडून दिले. (ब्रह्मात जीव हा खंड वस्तुतः कधीच पडत नाही). ।।६४।।

निर्गुणास निर्गुण केलें । सार्थकाचे सार्थक जालें । बहुतां दिवसां भेटलें । आपणासि आपण ।।६५।।

जे स्वरूपानेच निर्गुण आहे त्याला 'तू निर्गुण आहेस' असा अनुभव दिला. मोक्ष हे मानवी जीवनाचे सार्थक आहे. नित्यमुक्ताला मुक्त करून सार्थकाचे सार्थक केले. फार फार दिवसांनी माझ्याशी माझी भेट झाली! ।।६५।।

तुटला द्वैताचा पडदा । अभेदें तोडिलें भेदा । भूतपंचकाची बाधा । निरसोन गेली ।।६६।।

कल्पित द्वैताच्या कल्पनेचे आवरण दूर केले. अभेदनिश्चयाने भेदाला संपवले. पंचमहाभूतांनी झपाटलेल्या जीवाला सोडविले. ।।६६।।

जालें साधनाचें फळ । निश्चळास केलें निश्चळ । निर्मळाचा गेला मळ । विवेकबळें ।।६७।।

श्रीगुरूंनी दिलेल्या साधनेला यश आले. अचल ब्रह्माचे अचलत्व अनुभवले. ब्रह्माला झाकून टाकणारा मायेचा मळ विवेकाने धुऊन टाकला. ।।६७।।

होतें सन्निध चुकलें । ज्याचें त्यास प्राप्त जालें । आपणा देखतां फिटलें । जन्मदुःख ।।६८।।

अति जवळ असून दूर वाटत होते ते व जे त्याचेच होते ते त्याला मिळाले. ('तद् दूरे' तद्वन्तिके– ईश.उप.) जो जन्मदु:ख भोगत होता, त्याचे ते दु:ख आत्मदर्शनाने नष्ट झाले. ॥६८॥

दुष्ट स्वप्नें जाजावला । ब्राह्मण नीच याती पावला । आपणासि आपण सांपडला । जागेपणें ।।६९।।

षट्कर्मे व्यवस्थित पार पाडणाऱ्या ब्राह्मणाला स्वप्नात आपण चांडाळकर्म करीत असल्याचे पाहून दु:ख झाले. पण जाग येताच पुन्हा तो ब्राह्मण झाला! ॥६९॥

ऐसें जयास जालें ज्ञान । तया पुरुषाचें लक्षण । पुढिले समासीं निरूपण । बोलिलें असे ।।७०।।

ज्या महात्म्याला असे ज्ञान झाले आहे, त्याची लक्षणे पुढील समासात सांगितली आहेत. ॥७०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आत्मदर्शननाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आत्मदर्शन' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक आठवा : मायोद्भव अथवा ज्ञानदशक

समास नववा : सिद्धलक्षण

॥श्रीरामसमर्थ॥

अंतरीं गेलियां अमृत । बाह्य काया लखलखित । अंतरस्थिति बाणतां, संत– । लक्षणें कैसीं ।।१।।

असे म्हणतात की स्वर्गात अमृतसेवनानंतर बाहेरील शरीरही तेज:पुंज होते. त्याप्रमाणे ब्रह्मानुभवाने मोक्षस्थिती बाणलेल्या संतांची स्थिती पुढीलप्रमाणे असते. (पहा– गीता– स्थितप्रज्ञलक्षणे, ज्ञान लक्षणे.) ॥१॥

जालें आत्मज्ञान बरवें । हे कैसेनि पां जाणावें । म्हणोनि बोलिलीं स्वभावें । साधुलक्षणें ।।२।।

जसे झाले पाहिजे तसे आत्मज्ञान झाले आहे की नाही हे ओळखण्यासाठी जीवन्मुक्ताची लक्षणे आता विषयाच्या ओघात सांगू.॥२॥

ऐक सिद्धांचे लक्षण । सिद्ध म्हणिजे स्वरूप जाण । तेथें पाहातां वेगळेपण । मुळींच नाहीं ।।३।।

ज्याचे जीव व ब्रह्म यांचे मूळचे ऐक्य सिद्धीला गेले आहे, तो सिद्ध. तो व ब्रह्म यात कोणताच फरक शिल्लक रहात नाही. कारण फरक मूळचाच नसतो. ॥३॥

स्वरूप होऊन राहिजे । तया नांव सिद्ध बोलिजे । सिद्धस्वरूपींच साजे । सिद्धपण ।।४।।

जो स्वरूपाकार होऊन रहातो तो सिद्ध. सिद्ध ही पदवी त्यालाच शोभते. ॥४॥

वेदशास्त्रीं जें प्रसिद्ध । सस्वरूप स्वतसिद्ध । तयासिच बोलिजे सिद्ध । अन्यथा न घडे ।।५।।

नित्यसिद्ध, आद्य, नित्य इ. प्रकारे वेदान्तशास्त्र ज्याचे वर्णन करते त्या ब्रह्माशी जो दृढ व अपरिवर्तनीय ऐक्य साधतो त्यालाच सिद्ध म्हणावे. दुसऱ्याला नाही. ॥५॥

तथापी बोलों कांहीं येक । साधकास कळाया विवेक । सिद्धलक्षणाचें कौतुक । तें हें ऐसें असे ।।६।।

आत्मानुभव स्वसंवेद्य असला तरी त्या सिद्धाची काही लक्षणे साधकाला तो ओळखू यावा म्हणून सांगू. ती वैशिष्ट्ये अशी– ॥६॥

अंतरस्थित स्वरूप जाली । पुढें काया कैसी वर्तली । जैसी स्वप्नींची नाथिली । स्वप्नरचना ।।७।।

त्याची अंतरस्थिती स्वरूपाकार झाल्यानंतर त्याच्या शरीराचे सर्व व्यवहार स्वप्नातील भ्रामक दृश्यांप्रमाणे असतात. ॥७॥

तथापी सिद्धांचें लक्षण । कांहीं करूं निरूपण । जेणें बाणे अंतर्खूण । परमार्थाची ।।८।।

असे असले तरी मोक्षाचे स्वरूप (परमार्थ) लक्षात येण्यासाठी व त्याच्या खाणाखुणा कळण्यासाठी काही वर्णन करू. ॥८॥

सदा स्वरूपानुसंधान । हें मुख्य साधूचें लक्षण । जनीं असोन आपण । जनावेगळा ।।९।।

जो सतत स्वरूपानुसंधानात राहतो तो साधू. हे त्याचे मुख्य लक्षण आहे. लोकव्यवहारात राहूनही तो अनासक्त असतो. ॥९॥

स्वरूपीं दृष्टी पडतां । तुटोन गेली संसारचिंता । पुढें लागली ममता । निरूपणाची ।।१०।।

अंत:करण वृत्तीला सतत शुद्ध जाणिवेचे अनुसंधान असल्याने संसाराविषयी अनुकूल प्रतिकूल चिंतन घडत नाही. उरलेले आयुष्य सगुण व निर्गुणाच्या श्रवणात किंवा त्याचे निरूपण सांगण्यात खर्च होते. त्याची गोडी वाटते. ॥१०॥

हें साधकाचें लक्षण । परी सिद्धाआंगीं असे जाण । सिद्धलक्षण साधकेंविण । बोलोंच नये ।।११।।

तसे पाहिले तर हे साधकाचे लक्षण आहे. पण सिद्धांनाही ते असते. सिद्ध लक्षणांत काही साधक लक्षणांचा समावेश असतोच. ॥११॥

बाह्य साधकाचे परी । आणि स्वरूपाकार अंतरीं । सिद्धलक्षण तें चतुरीं । जाणिजे ऐसें ।।१२।।

त्याचे बाह्य वर्तन साधकाप्रमाणे दिसते, पण आत स्वरूपस्थिती अखंड असते. सुज्ञांनी हे लक्षात ठेवावे. बहिरंगाने चकू नये. ॥१२॥

संदेहरहित साधन । तेंचि सिद्धांचें लक्षण । अंतर्बाह्य समाधान । चळेना ऐसें ।।१३।।

जीवाच्या मूळच्या ब्रह्मस्वरूपाविषयी जराही संशय नसताना व तो अनुभव आलेला असूनही साधना करतो तो सिद्ध! लोकव्यवहार व अंत:करण या दोन्हीमुळे त्याचे समाधान बिघडत नाही. ॥१३॥

अचळ जाली अंतरस्थिती । तेथें चळणास कैंची गती । स्वरूपीं लागतां वृत्ती । स्वरूपचि जाली ।।१४।।

प्रज्ञा आत्मस्वरूपी स्थित झाल्याने चांचल्य जराही नसते. बुद्धिवृत्ती स्वरूपाकार होऊन स्वरूपच झाली. ॥१४॥

मग तो चळतांच अचळ । चंचळपणें निश्चळ । निश्चळ असोन, चंचळ– । देह त्याचा ।।१५।।

नंतर त्याच्या देहाने कितीही हालचाल केली तरी तो स्थिर असतो. चंचळतेत निश्चळता सांभाळली जाते. आत्मा निश्चळ तर देह मात्र चंचळ दिसतो. ॥१५॥

स्वरूपीं स्वरूपचि जाला । मग तो पडोनिच राहिला । अथवा उठोनि पळाला । तरी चळेना ।।१६।।

स्वरूपाकार झाल्यानंतर तो आळशाप्रमाणे पडून राहिला किंवा सतत कार्यमग्न राहिला (पळाला) तरी तो निश्चळ असतो. ॥१६॥

येथें कारण अंतरस्थिती । अंतरींच पाहिजे निवृत्ती । अंतर लागलें भगवंतीं । तोचि साधु ।।१७।।

या सर्वांत अंतरस्थितीचेच खरे महत्त्व आहे. अंत:करण जर मायिक प्रपंचापासून नित्य निवृत्त राहून भगवंताच्या अनुसंधानात रहात असेल तर तेथे साधुत्व आहे. ॥१७॥

बाह्य भलतैसें असावें । परी अंतर स्वरूपीं लागावें । लक्षणें दिसती स्वभावें । साधुआंगीं ।।१८।।

बहिरंग पाहिले तर 'हा मुक्त' अशी कोणतीच लक्षणे दिसत नाहीत. शरीर, शिक्षण, परिस्थिती, कुटुंब, पोषाख इत्यादिकांत अत्यंत विविधता असू शकते. पण अंतरंग मात्र स्वरूपानुभवाने भरून गेलेले असते. ('अंतस्त्यागी बहिर्भोगी लोके विहर राघव' योग-वासिष्ठ). याचा परिणाम म्हणून त्याच्या स्वभावात व मनोरचनेत असलेली काही लक्षणे त्याच्या प्रदीर्घ सहवासात राहिल्यानंतर लक्षात येतात. ॥१८॥

राजीं बैसतां अवलिळा । आंगीं बाणे राजकळा । स्वरूपीं लागतां जिव्हाळा । लक्षणें बाणती ।।१९।।

सत्ता मिळाली की सत्ताधीशांची लक्षणे सहजच अंगी बाणतात, त्याप्रमाणें सुस्थिर स्वरूपानुभवामुळे स्थितप्रज्ञाची, ज्ञान्याची, भक्ताची, वैराग्याची लक्षणें अंगी बाणतात. ॥१९॥

येरव्ही अभ्यास करितां । हातां न चढती सर्वथा । स्वरूपीं राहावें तत्वतां । स्वरूप होऊनी ।।२०।।

ही लक्षणे अंगी बाणण्यासाठी कृत्रिमपणाने त्यांचा सराव करून मुळीच उपयोग होत नाही. स्वरूपस्थिती प्राप्त होताच ती आपोआप अंगी मुरतात. ॥२०॥

अभ्यासाचा मुगुटमणी । वृत्ती राहावी निर्गुणीं । संतसंगें निरूपणीं । स्थिती बाणे ।।२१।।

अंत:करणवृत्ती शुद्ध जाणिवेच्या अनुसंधानात ठेवता येणे हा सर्वश्रेष्ठ अभ्यास आहे. संतांच्या मुखातून झालेल्या सततच्या श्रवणाने हे साध्य होते. ॥२१॥

ऐसीं लक्षणें बरवीं । स्वरूपाकारें अभ्यासावीं । स्वरूप सोडितां गोसावी । भांबावती ।।२२।।

स्वरूपाकार रहाण्याचा अभ्यास हाच ती सुलक्षणे अंगी बाणवण्याचा अभ्यास होय! स्वरूपस्थितीतून बाजूला होताच वैराग्यसंपन्न साधक सुद्धा मूळ स्वभावावर जातात. ॥२२॥

आतां असो हें बोलणें । ऐका साधूचीं लक्षणें । जेणें समाधान बाणे । साधकाआंगीं ।।२३।।

आता हा आनुषंगिक विषय पुरे. साधकाला साधूची लक्षणे ओळखता येऊन समाधान वाटेल, अशा रीतीने ती आता सांगू. ॥२३॥

स्वरूपीं भरतां कल्पना । तेथें कैची उरेल कामना । म्हणौनियां साधुजना । कामचि नाहीं ।।२४।।

'हे असावे किंवा असे नसावे' असा काम साधूला नसतो. कारण कामाला कारण असलेली कल्पना स्वरूपात लीन झाल्यावर काम करील कोण? संकल्प कोणाला होईल? (स्वत:च्या स्वार्थासाठी अगर सुखासाठी तो नसतो. भगवंताचे कार्य व लोकोद्धारासाठी तो असू शकतो.) ॥२४॥

कल्पिला विषयो हातींचा जावा । तेणें गुणें क्रोध यावा । साधुजनाचा अक्षै ठेवा । जाणार नाहीं ।।२५।।

ज्याची इच्छा केली तो विषय मिळता मिळता दुरावला तर सामान्याला संताप येतो. पण साधूला सुखरूप व चिरंतन आत्मा लाभला असल्याने तो कधीच दुरावत नाही. ॥२५॥

म्हणोनि ते क्रोधरहित । जाणती स्वरूप संत । नासिवंत हे पदार्थ । सांडुनियां ।।२६।।

म्हणून त्यांना कधीच क्रोध येत नाही. (ते क्रोध 'आणू' शकतात!) कारण विनाशी वस्तूंचा काम सुटून अविनाशी स्वरूपाचे त्यांना ज्ञान झालेले असते. ॥२६॥

जेथें नाहीं दुसरी परी । क्रोध यावा कोणावरी । क्रोधरहित सचराचरीं । साधुजन वर्तती ।।२७।।

क्रोध दुसऱ्याचा येतो. जेथे दुसरे असे काही नाहीच त्या आत्मस्थितीत कोणावर संतापावे? साधू आत्मस्वरूपाप्रमाणे चराचर सृष्टी व्यापून क्रोधरहित जीवन जगतात. ॥२७॥

आपुला आपण स्वानंद । कोणावरी करावा मद । याकारणें वादवेवाद । तुटोन गेला ।।२८।।

स्वरूपानंदात रममाण झालेल्या जीवन्मुक्ताला सत्ता, संपत्ती, बुद्धिमत्ता इत्यादींचा अहंकार नसतो. दर्प किंवा घमेंड नसते. त्यामुळे वाद घालण्याची खुमखुमी नसते. ॥२८॥

साधु स्वरूप निर्विकार । तेथें कैंचा तिरस्कार । आपला आपण मत्सर । कोणावरी करावा ।।२९।।

भेदशून्य व निर्विकार स्वरूपाच्या अनुभवामुळे तिरस्कार व मत्सर हे विकार नसतात. अभेदात मत्सरासाठी कोण दुसरा आहे? ॥२९॥

साधु वस्तु अनायासें । याकारणें मत्सर नसे । मदमत्सराचें पिसें । साधुसी नाहीं ।।३०।।

अखंड ब्रह्म हे साधूचे स्वरूप बनते. त्यामुळे मत्सर व मद यांचेसाठी दुसऱ्या व्यक्तीचे खंड नसतात. (खंड = भाग, भेद, द्वैत) म्हणून ते मदमत्सराने धुमसत नाहीत. ॥३०॥

साधु स्वरूप स्वयंभ । तेथें कैचा असेल दंभ । जेथें द्वैताचा आरंभ । जालाच नाहीं ।।३१।।

दंभ हा नेहमी दुसऱ्याला दाखवण्यासाठी असतो. द्वैतरहित नित्यसिद्ध स्वरूपात दुसरा कोणीच नसल्याने दंभ कसा असेल? ॥३१॥

जेणें दृश्य केलें विसंच । तयास कैंचा हो प्रपंच । याकारणें नि:प्रपंच । साधु जाणावा ।।३२।।

ज्याने दृश्य सृष्टीची घडी मोडली आहे, त्याला प्रपंच कोठला? त्यामुळे साधू प्रपंचात कधीच लिप्त होऊन रहात नाही. लोकांच्या मते तो प्रापंचिक असतो. पारमार्थिक दृष्टीने नसतो. (उदा. तुकाराम, एकनाथ) ।।३२।।

अवघे ब्रह्मांड त्याचें घर । पंचभूतिक हा जोजार । मिथ्या जाणोन सत्वर । त्याग केला ।।३३।।

याकारणें लोभ नसे । साधु सदा निर्लोभ असे । जयाची वासना समरसे । शुद्धस्वरूपीं ।।३४।।

पंचमहाभूतांचे ठिसूळ जग मिथ्या आहे हे जाणून त्याविषयी वैराग्य धरून जो विश्वव्यापी होऊन रहातो, त्याला लोभ स्पर्श करीत नाही. त्याची वासना ब्रह्मात लीन होते. ।।३३-३४।।

आपुला आपण आघवा । स्वार्थ कोणाचा करावा । म्हणोनि साधु तो जाणावा । शोकरहित ।।३५।।

साधू ब्रह्माप्रमाणे एकमेव अद्वितीय असल्याने स्वार्थासाठी धन, सत्ता, घर, शेत इ. वेगळेपणाने काहीच नसते. त्यामुळे तो स्वार्थरहित असतो. ।।३५।।

दृश्य सांडून नासिवंत । स्वरूप सेविलें शाश्वत । याकारणें शोकरहित । साधु जाणावा ।।३६।।

शोकें दुखवावी वृत्ती । तरी ते जाहाली निवृत्ती । ह्मणौनि साधु आदिअंतीं । शोकरहित ।।३७।।

होऊन गेलेल्या अगर संभाव्य घटनेचा शोक होतो. सर्व घटना जगात घडतात. विनाशी जगाचा त्याग करून शाश्वत ब्रह्माचा अनुभव घेतल्याने जग व जगातील घटना मिथ्या ठरतात. वृत्तीचा देहरूप जगातच समावेश होत असल्याने तीही मिथ्या ठरते. त्यामुळे शोकासाठी जग व वृत्तीच उरत नाही! म्हणून साधूला शोक नसतो. ।।३६-३७।।

मोहें झळंबावें मन । तरी तें जाहालें उन्मन । याकारणें साधुजन । मोहातीत ।।३८।।

मनाची मोहामुळे चलबिचल होते. साधूचे मन उन्मन झाल्याने त्याला मोह होत नाही. ते मोहातीत असतात. ।।३८।।

साधु वस्तु अद्वये । तेथें कैंचें वाटेल भये । परब्रह्म तें निर्भये । तोचि साधु ।।३९।।

याकारणें भयातीत । साधु निर्भय निवांत । सकळांस मांडेल अंत । साधु अनंतरूपी ।।४०।।

सत्यस्वरूपें अमर जाला । भये कैंचें वाटेल त्याला । याकारणें साधुजनाला । भयेचि नाहीं ।।४१।।

एकाला दुसऱ्याची भीती वाटते. ब्रह्मात दुसरे काही नसते. म्हणून ब्रह्मानुभवी साधूला कोणाची भीती वाटणार? असा भयरहित साधू शांत असतो. मायिक जगाचा नाश होणार हे ठरलेले असले तरी साधू अविनाशीच असतो. सर्वांना मरणाची भीती वाटते. साधू सत्य व अमृत ब्रह्माशी एकरूप झाल्याने त्याला मरणाचे भय नसते. ।।३९-४१।।

जेथें नाहीं द्वंद्वभेद । आपला आपण अभेद । तेथे कैंचा उठेल खेद । देहबुद्धीचा ।।४२।।

बुद्धीनें नेमिलें निर्गुणा । त्यास कोणीच नेईना । याकारणें साधुजना । खेदचि नाहीं ।।४३।।

फायदा व तोटा इ. द्वंद्वामुळे माणसाला खेद किंवा दु:ख होते. एकमेव अखंड ब्रह्मात द्वंद्व (दोन) नाही. ब्रह्मानुभव घेतल्यानंतर देहबुद्धी नष्ट झाल्याने दु:ख होत नाही. ज्या निर्गुणाला कोणी कोठे नेणे शक्य नाही, ते निर्गुण बुद्धीत ठसल्यावर दु:खाचे कारणच नाही. ।।४२-४३।।

आपण येकला ठाईंचा । स्वार्थ करावा कोणाचा । दृश्य नस्तां स्वार्थाचा । ठावचि नाहीं ।।४४।।

'मी एकमेव आहे' असा निर्णय झाल्यावर स्वार्थासाठी दुसरे काहीच नसते. दृश्य जगत् बाधित केल्याने स्वार्थाला वावच मिळत नाही. ।।४४।।

साधु आपणाचि येक । तेथें कैंचा दु:खशोक । दुजेविण अविवेक । येणार नाहीं ।।४५।।

अविवेक हे शोकाचे व दु:खाचे कारण आहे. विवेक, म्हणजे निवड करण्यासाठी किमान दोन पदार्थ लागतात. जेथे ब्रह्म ही एकच वस्तू अनुभवाला येते तेथे अविवेकाला किंवा विवेकालाही वावच नसतो. म्हणून साधूला दु:ख व शोक नसतात. ।।४५।।

आशा धरितां परमार्थाची । दुराशा तुटली स्वार्थाची । म्हणोन नैराशता साधूची । वोळखण ।।४६।।

केवळ मोक्षाची इच्छा धरल्याने स्वार्थाची हाव नष्ट होते. म्हणून साधू वैराग्यसंपन्न असतो. तो त्यावरून ओळखावा.।।४६।।

मृदपणें जैसें गगन । तैसें साधूचें लक्षण । याकारणें साधुवचन । कठीण नाहीं ।।४७।।

आकाश जसे कोणालाच टोचत नाही, त्याप्रमाणे साधूचे शब्द कोणालाही झोंबत नाहीत. ।।४७।।

स्वरूपाचा संयोगीं । स्वरूपचि जाला योगी । याकारणें वीतरागी । निरंतर ।।४८।।

जीवाचा स्वरूपाशी संयोग झाल्याने योगी झालेला साधु तो मिथ्या जगताविषयी सतत अनासक्त असतो. (राग = प्रेम. वीतराग = प्रेम नसलेला = अनासक्त.) ।।४८।।

स्थिती बाणतां स्वरूपाची । चिंता सोडिली देहाची । याकारणें होणाराची । चिंता नसे ।।४९।।

देहबुद्धी नष्ट होऊन आत्मबुद्धी स्थिर झाल्याने देह व देहसापेक्ष प्रपंचाची त्याला काळजी वाटत नाही. म्हणून 'आता काय होणार, माझे कसे होणार' इ. विवंचना त्याला नसतात. ।।४९।।

स्वरूपीं लागतां बुद्धी । तुटे अवघी उपाधी । याकारणें निरोपाधीं । साधुजन ।।५०।।

स्वरूप निरुपाधिक आहे. तेथे बुद्धी स्थिर झालेल्या साधूची उपाधी सुटल्याने तेही निरुपाधिक होतात. ।।५०।।

साधु स्वरूपींच राहे । तेथें संगचि न साहे । म्हणोनि साधु तो न पाहे । मानापमान ।।५१।।

दुसऱ्याच्या संगतीत गेल्यानंतर मान व अपमान होणे शक्य असते. साधूने संगरहित स्वरूपाशी ऐक्य साधल्याने त्याला संगत हा शब्दही कळत नाही! म्हणून त्याचे मानापमान होत नाहीत. ।।५१।।

अलक्षास लावी लक्ष । म्हणोन साधु परम दक्ष । वोढूं जाणती कैपक्ष । परमार्थाचा ।।५२।।

स्वसंवेद्य ब्रह्माशी अंत:करण वृत्तीचे ऐक्य झाल्याने साधू सतत सावध असतो. (स्वस्वरूपी सावधपण । ते चि ज्ञानाचे लक्षण । ''पंच समासी''. `Awareness'– जे. कृष्णमूर्ती. शुद्ध जाणिवेचे सतत भान असणे.) शुद्ध परमार्थाच्या बाजूने ठामपणे उभे राहिले पाहिजे याचे त्याला भान असते. ।।५२।।

स्वरूपीं न साहे मळ । ह्मणौन साधु तो निर्मळ । साधु स्वरूपचि केवळ । म्हणोनियां ।।५३।।

ब्रह्म विमल असल्याने मळरहित असते. साधू ब्रह्मरूप होऊन रहात असल्याने तोही तसाच निर्मळ असतो. ।।५३।।

सकळ धर्मांमधें धर्म । स्वरूपीं राहाणें हा स्वधर्म । हेंचि जाणिजे मुख्य वर्म । साधुलक्षणाचें ।।५४।।

स्वरूपाकार होऊन रहाणें हा सर्वश्रेष्ठ स्वधर्म आहे. इतर सर्व धर्म गौण आहेत. अशी धार्मिकता हे साधूच्या लक्षणांचे वर्म आहे. ।।५४।।

धरितां साधूची संगती । आपषाच लागे स्वरूपस्थिती । स्वरूपस्थितीनें बाणती । लक्षणें आंगीं ।।५५।।

अशा साधूच्या संगतीत अधिकारसंपन्न होऊन यथार्थश्रवण झाल्यावर सहजच त्याची स्थिती लाभते व त्या स्थितीची लक्षणेही अंगी बाणतात. ।।५५।।

ऐसीं साधूचीं लक्षणें । आंगीं बाणती निरूपणें । परंतु स्वरूपीं राहाणें । निरंतर ।।५६।।

ही साधूची लक्षणे निरूपणात ऐकल्यावर अंगी बाणणे शक्य आहे. पण त्यासाठी सतत स्वरूपाकार वृत्तीने राहिले पाहिजे. ।।५६।।

निरंतर स्वरूपीं राहातां । स्वरूपचि होईजे तत्वतां । मग लक्षणें आंगीं बाणतां । वेळ नाहीं ।।५७।।

सतत स्वरूपाकार वृत्ती ठेविली तर स्वरूपच होऊन रहाता येते. नंतर ती लक्षणे अंगी बाणण्यास उशीर लागत

नाही. ॥५७॥

स्वरूपीं राहिल्यां मती । अवगुण अवघेचि सांडती । परंतु यासी सत्संगती । निरूपण पाहिजे ।।५८।।

वृत्ती निर्मळस्वरूपाकार होऊन राहिल्यास मोहिनी, राक्षसी, आसुरी इ. प्रवृत्ती नष्ट होतात. पण असे होण्यासाठी ज्यात सतत कर्म, उपासना, वैराग्य, योग व वेदान्त यांचे निरूपण चालते, असा सत्संग असावा लागतो. ॥५८॥

सकळ सृष्टीचा ठाईं । अनुभव येकचि नाहीं । तो बोलिजेल सर्वही । पुढिले समासीं ।।५९।।

जगात जे परमार्थाच्या संदर्भात विचार सांगितले जातात, त्यांत अत्यंत विविधता आहे. ती सर्व विविधता पुढील समासात सांगू. ॥५९॥

कोणें स्थितीनें राहाती । कैसा अनुभव पाहाती । रामदास म्हणे श्रोतीं । अवधान देणें ।।६०।।

असे विचार करणारे कोणत्या स्थितीत असतात, त्यांच्या अनुभवाचे स्वरूप काय ते आता श्रोत्यांनी लक्षपूर्वक ऐकावे असे मी रामदास आपणाला म्हणतो. ॥६०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सिद्धलक्षणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सिद्धलक्षण' नावाचा नववा समास समाप्त.

दशक आठवा : मायोद्भव अथवा ज्ञानदशक

समास दहावा : शून्यत्वनिरसन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

जनाचे अनुभव पुसतां । कळहो उठिला अवचिता । हा कथाकल्लोळ श्रोतां । कौतुकें ऐकावा ।।१।।

लोकांना परमार्थाच्या संदर्भात प्रश्न विचारले असता मोठे वादविवाद झडतात. त्यांच्या विचारांच्या एकामागून एक उठणाऱ्या लाटांचे स्वरूप आता उत्सुकतेने ऐका. ॥१॥

येक म्हणती हा संसारु । करितां पाविजे पैलपारु । आपला नव्हे कीं जोजारु । जीव देवाचे ।।२।।

कोणी म्हणतात– (हे पुढील सर्व ओव्यांच्या सुरुवातीचे पालूपद आहे. अर्थ करताना ते पुन्हा पुन्हा लिहिलेले नाही.) आपापला संसार करीत असतानाच तो तरून जावा. सर्व जीव देवाचे अंश असल्याने संसार करण्याचे ओझे आपल्यावर नाही. कुटुंबसेवा हीच ईश्वरसेवा होय. ॥२॥

येक म्हणती हें न घडे । लोभ येऊन आंगीं जडे । पोटस्तें करणें घडे । सेवा कुटुंबाची ।।३।।

हे म्हणणे योग्य नाही. प्रत्यक्षात लोभामुळे व चरितार्थासाठी कुटुंबाची सेवा केली जाते. ॥३॥

येक म्हणती स्वभावें । संसार करावा सुखें नावें । कांहीं दानपुण्य करावें । सद्‌गतीकारणें ।।४।।

खरे तर सुखाने संसार करीत सद्‌गती मिळण्यासाठी त्या संसाराचाच एक भाग म्हणून (नावे) यथाशक्ती दाने देऊन पुण्य जोडावे. ॥४॥

येक म्हणती संसार खोटा । वैराग्यें घ्यावा देशवटा । येणें स्वर्गलोकींच्या वाटा । मोकळ्या होती ।।५।।

नीट विचार केला तर हा संसार मायिक आहे. संन्यास घेऊन दूरदेशी गेले म्हणजे स्वर्गाची प्राप्ती होते. वाट सापडते. ॥५॥

येक म्हणती कोठें जावें । वेर्थची कासया हिंडावें । आपुले आश्रमीं असावें । आश्रमधर्म करूनी ।।६।।

असे फिरण्याची मुळीच गरज नाही. त्या त्या आश्रमात त्याचे नियम पाळून जीवन जगावे. ॥६॥

येक म्हणतीं कैंचा धर्म । अवघा होतसे अधर्म । ये संसारीं नाना कर्म । करणें लागे ।।७।।

आश्रमादी सांगणाऱ्या धर्मात काहीच अर्थ नाही. सर्वत्र अधर्माचे साम्राज्य आहे. संसारामध्ये सतत कार्यमग्न रहावे लागते. ॥७॥

येक म्हणती बहुतांपरी । वासना असावी बरी । येणेंचि तरिजे संसारीं । अनायासें ।।८।।

जीवमात्राच्या भल्याची इच्छा करीत जगावे. एवढ्यानेच हा संसारसागर तरून जाता येतो. ॥८॥

येक म्हणती कारण भाव । भावेंचि पाविजे देव । येर हें अवघेंचि वाव । गथागोवी ।।९।।

सद्‌गतीसाठी फक्त भावाची गरज आहे. त्यानेच देव मिळतो. इतर सर्व प्रकार निरर्थक आहेत. ॥९॥

येक म्हणती वडिलें जीवीं । अवघीं देवचि मानावीं । मायेबापें पूजित जावीं । येकाभावें ।।१०।।

घरातील वडीलधारी मंडळी व मातापिता यांना देव मानून त्यांची त्याच भावाने पूजा करण्यात कल्याण आहे. ॥१०॥

येक म्हणती देवब्राह्मण । त्यांचें करावें पूजन । मायेबाप नारायेण । विश्वजनाचा ।।११।।

देव व ब्राह्मणांच्या रूपाने नारायण रहातो. त्या विश्वाचा जनिता व पोशिंदा असलेल्या देवब्राह्मणांची पूजा करावी. ॥११॥

येक म्हणती शास्त्र पाहावें । तेथें निरोपिलें देवें । तेणें प्रमाणेंचि जावें । परलोकासी ।।१२।।

ईश्वराने सांगितलेल्या वेदशास्त्रांचा अभ्यास करून त्याप्रमाणे आचरण करून परलोकाची प्राप्ती करावी. ॥१२॥

येक म्हणती अहो जना । शास्त्र पाहातां पुरवेना । याकारणें साधुजना । शरण जावें ।।१३।।

पण शास्त्राचा पसारा फार मोठा असून ते समजतही नाही. यासाठी साधुसंतांना शरण जावे. ॥१३॥

येक म्हणती सांडा गोठी । वायांचि करितां चाउटी । सर्वांस कारण पोटीं । भूतदया असावी ।।१४।।

या सर्वांत खरोखर अर्थ नाही. हे सर्व प्रलाप थांबवून भूतांविषयी दया दाखवावी. सर्व कल्याण त्यांत आहे. ॥१४॥

येक म्हणती येकचि बरवें । आपुल्या आचारें असावें । अंतकाळीं नाम घ्यावें । सर्वोत्तमाचें ।।१५।।

ज्याने त्याने आपापली कर्तव्यकर्मे करीत असावे. हेच सर्वांत चांगले, मृत्यूच्या वेळी परमेश्वराचे नाव घेऊन शेवटचा श्वास सोडावा. ॥१५॥

येक म्हणती पुण्य असेल । तरीच नाम येईल । नाहीं तरी भुली पडेल । अंतकाळीं ।।१६।।

अहो पण गाठी पुण्य असेल तरच अंतकाळी मुखात परमेश्वराचे नाम येईल! पुण्य नसेल तर त्याचा विसर पडेल. ॥१६॥

येक म्हणती जीत असावें । तंवचि सार्थक करावें । येक म्हणती फिरावें । तीर्थाटण ।।१७।।

अंतकाळाचा विचार करणे चूक आहे. जिवंत असतानाच मोक्ष प्राप्त करून घ्यावा. (उत्तरार्ध पुढील अर्थात–) ॥१७॥

येक म्हणती हें अटाटी । पाणीपाषाणाची भेटी । चुबकुळ्या मारितां हिंपुटी । कासाविस व्हावें ।।१८।।

येक म्हणतीं सांडीं वाचाळी । अगाध महिमा भूमंडळीं । दर्शनमात्रें होये होळी । माहापातकाची ।।१९।।

येक म्हणती तीर्थ स्वभावें । कारण मन अवरावें । येक म्हणती कीर्तन करावें । सावकास ।।२०।।

सतत तीर्थक्षेत्रांचे दर्शन घेत असावे. पण अशी ही यातायात करून काय उपयोग? तीर्थक्षेत्रात नदी किंवा सरोवराचे रूपाने पाणी व देवाच्या रूपात दगड यांचीच भेट होते! त्या पाण्यात डुबक्या खाऊन का गुदमरावे? अहो ही बडबड बंद करा! या पृथ्वीवर तीर्थक्षेत्रांचे अपार माहात्म्य असून त्यांचे दर्शन होता क्षणी जन्मोजन्मीची महापापे भस्म होतात! खरे म्हणाल तर शमदमाने शुद्ध झालेले स्वत:चे मन हेच तीर्थ! देवाच्या प्रसन्नतेसाठी कीर्तन करावे. ॥१८-२०॥

येक म्हणती योग बरवा । मुख्य तोचि आधीं साधावा । देहो अमरचि करावा । अकस्मात ।।२१।।

योगसाधनाच श्रेष्ठ आहे. तो मुख्य असून तो सिद्ध झाल्यावर अचानक देह अमर करून घ्यावा! ॥२१॥

येक म्हणती ऐसें काये । काळवंचना करूं नये । येक म्हणती धरावी सोये । भक्तिमार्गाची ।।२२।।

या मार्गात मुळीच वेळ घालवू नये. योगाभ्यास न करता भक्तिमार्गाची कास धरावी. ॥२२॥

येक म्हणती ज्ञान बरवें । येक म्हणती साधन करावें । येक म्हणती मुक्त असावें । निरंतर ।।२३।।

येक म्हणती अनर्गळा । धरीं पापाचा कंटाळा । येक म्हणती रे मोकळा । मार्ग आमुचा ।।२४।।

येक म्हणतीं हें विशेष । करूं नये निंदा द्वेष । येक म्हणती सावकास । दुष्टसंग त्यागावा ।।२५।।

येक म्हणती ज्याचें खावें । त्या सन्मुखचि मरावें । तेणें तत्काळचि पावावें । मोक्षपद ।।२६।।

येक म्हणती सांडा गोठी । आधीं पाहिजे ते रोटी । मग करावी चाउटी । सावकास ।।२७।।

येक म्हणती पाउस असावा । मग सकळ योग बरवा । कारण दुष्काळ न पडावा । म्हणिजे बरें ।।२८।।

येक म्हणती तपोनिधी– । होतां, वोळती सकळ सिद्धी । येक म्हणती रे आधीं । इंद्रपद साधावें ।।२९।।

येक म्हणती आगम पाहावा । वेताळ प्रसन्न करून घ्यावा । तेणें पाविजे देवा । स्वर्गलोकीं ।।३०।।

येक म्हणती अघोरमंत्र । तेणें होईजे स्वतंत्र । श्रीहरी जयेचा कळत्र । तेचि वोळे ।।३१।।
ती लागले सर्व धर्म । तेथें कैंचें क्रियाकर्म । येक म्हणती कुकर्म । तिच्या मदें ।।३२।।
येक म्हणती येक साक्षप । करावा मृत्युंजयाचा जप । तेणें गुणें सर्व संकल्प । सिद्धीतें पावती ।।३३।।
येक म्हणती बटु भैरव । तेणें पाविजे वैभव । येक म्हणती झोटिंग सर्व । पुर्वितसे ।।३४।।
येक म्हणती काळी कंकाळी । येक म्हणती भद्रकाळी । येक म्हणती उचिष्ट चांडाळी । साहें करावी ।।३५।।
येक म्हणती विघ्नहर । येक म्हणती भोळा शंकर । येक म्हणती सत्वर । पावे भगवती ।।३६।।
येक म्हणती मल्लारी । सत्वरचि सभाग्य करी । येक म्हणती माहा बरी । भक्ति वेंकटेशाची ।।३७।।
येक म्हणती पूर्व ठेवा । येक म्हणती प्रेत्न करावा । येक म्हणती भार घालावा । देवाचवरी ।।३८।।
येक म्हणती देव कैंचा । अंतचि पाहातो भल्यांचा । येक म्हणती हा युगाचा । युगधर्म ।।३९।।
येक आश्चीर्य मानिती । येक विस्मयो करिती । येक कंटाळोन म्हणती । काये होईल तें पाहावें ।।४०।।

'आत्मज्ञानच सर्वांत चांगले. पण नुसते शब्द काय उपयोगाचे? प्रत्यक्ष साधना करावी.' 'ह्यातील कांहीच न करता मोकळेपणाने जीवन जगावे.' 'अहो मोकाट! पापकर्म कधी करू नका.' 'हे तुम्ही कोण सांगणार? आमचा मार्ग आम्हाला मोकळा आहे.' 'हे सर्वच सोडून द्या. फक्त कोणाची निंदा व द्वेष न करता दुर्जनांची संगत टाळा म्हणजे पुरे.' 'आम्हाला असे वाटते की ज्या देवाचे वा धन्याचे अन्न आम्ही खातो त्याचे समोर मरण आले की मोक्ष ठेवलेला!' कोणाला वाटते की अन्नाशिवाय जीवन अशक्य आहे. म्हणून दुष्काळ नको असेल तर पाऊस पडला म्हणजे सर्व ठीक होते. कोणी म्हणतात की घोर तपश्चर्या करून सर्व सिद्धी मिळवाव्यात. कोणाला इंद्रपदाचेच फार महत्त्व वाटते. एक म्हणतात की तंत्रमार्गाने वेताळ प्रसन्न करून त्याच्या मदतीने स्वर्गात देवपद मिळवावे. कोणी म्हणतात की अघोर मंत्राच्या अनुष्ठानाने लक्ष्मीला प्रसन्न करून स्वावलंबी जीवन जगावे. तिच्या आश्रयाने सर्व धर्म रहातात. पण तिचा मद चढला तर क्रियाभ्रष्ट होतात त्याचे काय? कोणी म्हणते की महामृत्युंजय मंत्राचा जप केला तर सर्व इच्छा पूर्ण होतात. तोच सतत करावा. बटुक भैरवाच्या (उज्जैन) मंत्राने सर्व वैभव मिळते. झोटिंग प्रसन्न झाला तर हवी ती सामुग्री तो आणून देतो. कोणाला वाटते की काली, कंकाळी, भद्रकाली व उष्टे मागून खाणाऱ्या चांडाळीचे साह्य घ्यावे. कोणी गणपती, भोळा शंकर किंवा लवकर प्रसन्न होणाऱ्या भगवतीची उपासना सांगतात. ''मल्हारीच्या उपासनेने भाग्य लवकर उदयाला येते.'' ''तिरुपतीच्या व्यंकटेशाची उपासना सर्वांत चांगली'' कोणाला वाटते की पूर्व सुकृताशिवाय काहीच होत नाही. दुसरा म्हणतो की त्याच्या जोडीला अखंड प्रयत्न हवेत. तिसरा म्हणतो, सर्व भार देवावर घालावा. कोणी म्हणतात की देवाच्या घरी न्याय नाही. तो सज्जनांनाच अतिशय छळतो. 'कलियुगात हे असेच असावयाचे' असे दुसरे त्याचे स्पष्टीकरण देतात! कोणाला एकूणच देव व त्याचे जग ह्यांचे फार आश्चर्य वाटते. दुसऱ्यांना त्याची नवलाई चकित करते. तिसरे वैतागून 'जे होईल ते होईल' असे म्हणतात. ॥२३-४०॥

ऐसे प्रपंचिक जन । लक्षणें सांगतां गहन । परंतु कांहीं येक चिन्ह । अल्पमात्र बोलिलें ।।४१।।

प्रापंचिक अज्ञानी लोकांची ही मतमतांतरे सांगून संपणार नाहीत. पण थोडक्यात ती सांगितली. ॥४१॥

आतां असो हा स्वभाव । ज्ञात्यांचा कैसा अनुभव । तोहि सांगिजेल सर्व । सावध ऐका ।।४२।।

अज्ञानी असेच असणार! पण शास्त्र जाणणाऱ्यांची मतमतांतरे कशी आहेत ती सर्व आता सावधपणे ऐका. ॥४२॥

येक म्हणती करावी भक्ती । श्रीहरी देईल सद्गती । येक म्हणती ब्रह्मप्राप्ती । कर्मेंचि होये ।।४३।।

कोणी म्हणतात की श्रीहरीची भक्ती केली तर तोच मुक्ती देईल. दुसरा म्हणतो की वेदानुसारी कर्म निष्काम केले तरच ब्रह्मज्ञान होते. (ह्यामुळे एकेकाचे मत सांगताना सुरुवातीला– अशी खूण केली आहे) ॥४३॥

येक म्हणती भोग सुटेना । जन्ममरण हें तुटेना । येक म्हणती उर्मी नाना । अज्ञानाच्या ।।४४।।

–जन्मोजन्मीच्या पापपुण्यामुळे येणारे सुखदु:खांच्या भोगांचे चक्र अनिवार असल्याने जन्ममरणातून सुटका होणे शक्य नाही- शोक, मोह, तहान, भूक, जरा व मरण ह्या अज्ञानाच्या सहा ऊर्मी अटळपणे उठतच रहाणार. ॥४४॥

येक म्हणती सर्व ब्रह्म । तेथें कैंचे क्रियाकर्म । येक म्हणती हा अधर्म । बोलोंचि नये ।।४५।।
येक म्हणती सर्व नासे । उरलें तेंचि ब्रह्म असे । येक म्हणती ऐसें नसे । समाधान ।।४६।।
सर्व ब्रह्म केवळ ब्रह्म । दोनी पूर्वपक्षाचे भ्रम । अनुभवाचें वेगळें वर्म । म्हणती येक ।।४७।।
येक म्हणती हें न घडे । अनुर्वाच्य वस्तु घडे । जें बोलतां मोन्य पडे । वेदशास्त्रांसी ।।४८।।
तव श्रोता अनुवादला । म्हणे निश्चये कोण केला । सिद्धांतमतें अनुभवाला । उरी कैंची ।।४९।।
अनुभव देहीं वेगळाले । हें पूर्वींच बोलिलें । आतां कांहीं येक केलें । नवचे कीं ।।५०।।
येक साक्षत्वें वर्तती । साक्षी वेगळाची म्हणती । आपण द्रष्टा ऐसी स्थिती । स्वानुभवाची ।।५१।।
दृश्यापासून द्रष्टा वेगळा । ऐसी अलिप्तपणाची कळा । आपण साक्षत्वें निराळा । स्वानुभवें ।।५२।।
सकळ पदार्थ जाणतां । तो पदार्थाहून पर्ता । देहीं असोन अलिप्तता । सहजचि जाली ।।५३।।
येक ऐसें स्वानुभवें । म्हणती साक्षत्वें वर्तावें । दृश्य असोनि वेगळें व्हावें । द्रष्टेपणें ।।५४।।
येक म्हणती नाहीं भेद । वस्तु ठाईंची अभेद । तेथें कैंचा मतिमंद । द्रष्टा आणिला ।।५५।।
अवघी साकरचि स्वभावें । तेथें कडु काय निवडावें । द्रष्टा कैंचा स्वानुभवें । अवघेंचि ब्रह्म ।।५६।।
प्रपंच परब्रह्म अभेद । भेदवादी मानिती भेद । परी हा आत्मा स्वानंद । आकारला ।।५७।।
विघुरलें तुप थिजलें । तैसें निर्गुणचि गुणा आलें । तेथें काये वेगळें केलें । द्रष्टेपणें ।।५८।।
म्हणौनि द्रष्टा आणि दृश्य । अवघा येकचि जगदीश । द्रष्टेपणाचे सायास । कासयासी ।।५९।।
ब्रह्मचि आकारलें सर्व । ऐसा येकांचा अनुभव । ऐसे हे दोनी स्वभाव । निरोपिले ।।६०।।
अवघा आत्मा आकारला । आपण भिन्न कैंचा उरला । दुसरा अनुभव बोलिला । ऐसियापरी ।।६१।।
ऐक तिसरा अनुभव । प्रपंच सारूनियां सर्व । कांहीं नाहीं तोचि देव । ऐसें म्हणती ।।६२।।
दृश्य अवघें वेगळें केलें । केवळ अदृश्यचि उरलें । तेंचि ब्रह्म अनुभविलें । म्हणती येक ।।६३।।

–'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' दृश्य व अदृश्य सर्व ब्रह्मरूप असल्यामुळे व ते निष्क्रिय असल्यामुळे त्यांत सोळा संस्कारांसारख्या क्रिया व स्नानादी कर्मे संभवत नाहीत– हा विचार धर्माला बुडविणारा असल्याने त्याचा विचारही करू नये– सर्व दृश्य जगताचा नाश झाल्यावर जे उरते ते अनायासे ब्रह्म असते– ह्या विचारात चालू जीवन समाधानात जाण्याची व्यवस्था नाही.– जगतासह ब्रह्म व शुद्ध ब्रह्म ह्या दोन्ही कल्पना पूर्वपक्षीय भ्रमामुळें मांडतात. ब्रह्मानुभवाचे रहस्य वेगळेच आहे–

ज्या ब्रह्मासंबंधी 'हे असे ब्रह्म' ह्या भाषेत वेदांना काहीच सांगता येत नाही त्या स्वसंवेद्य ब्रह्माचा अनुभव येणें शक्य नाही– ह्यावर श्रोता विचारतो की मग ह्या मतमतांतराविषयी निर्णय करणारे कोण आहे? उत्तरमीमांसा शास्त्र सांगते की अनुभव घेणाराला अनुभव घेतला असे सांगता येत नाही– 'पिंडे पिंडे मतिर्भिन्न:' असे पूर्वापारपासून सांगितले जाते. म्हणून आता त्याला कोण काय करणार!– आत्म्याला साक्षी म्हणतात. त्याच्या अनुसंधानात रहाणारे दृष्य जगाकडे अलिप्ततेने पहातात. त्या दृष्टीमागील द्रष्टा मी आहे असा अनुभव सांगतात– जे जे पदार्थ जाणले जातात त्याहून ब्रह्म पलीकडे (सूक्ष्म, अधिष्ठान, प्रकाशक) असते. देह हा पदार्थच असल्याने ब्रह्म देहाहून अलिप्त आहे हे वेगळे सांगावयास नको.– ह्या प्रकारचा स्वानुभव घेऊन असे सांगतात की देहादी दृश्यापासून अलिप्त राहून द्रष्टाभाव सांभाळून रहावे– ब्रह्मस्वरूपात मूळचाच भेद नसल्याने (अखंड) त्यांत द्रष्टा दृश्य व दर्शन अशी त्रिपुटी केवळ मंद बुद्धीचेच आणू शकतात. पसाभर साखरेत कडू कण कसा निवडणार? सर्व ब्रह्मात द्रष्टा कोठून आणणार?– परब्रह्म व प्रपंच (कार्यब्रह्म) ह्यांत वस्तुत: अभेद असून द्वैती त्यांत भेद मानतात. खरे तर आनंदघन

आत्माच जगत्‌रूपाने साकार झाला आहे. किंवा पातळ तूप थिजल्यावर वेगळे वाटते त्याप्रमाणे निर्गुण साकार झाल्यावर भिन्न भासते. त्यामुळें द्रष्टा व दृश्य जगदीशरूप असताना द्रष्टेपणा सांभाळण्याचे कष्ट करण्यात काय अर्थ आहे? सर्व ब्रह्मवादी व भेदवादी (अद्वैत व द्वैत) असे हे दोन मुख्य आध्यात्मिक प्रवाह सांगून झाले. सर्व आत्मरूप असताना 'मी' असा वेगळा कसा उरेल? असा हा दुसरा मतप्रवाह आहे. सर्व दृश्यसृष्टी विचाराने दूर सारून पाहिले तर 'काही नाही' असा अनुभव येतो. हा तिसरा (शून्यवादी) मतप्रवाह आहे. त्यालाच ते देव म्हणतात. ॥४५-६३॥

परी तें ब्रह्म म्हणों नये । उपायासारिखा अपाये । सुन्यत्वास ब्रह्म काये । म्हणों येईल ।।६४।।

पण तो देव असणे शक्य नाही. रोगाचा उपाय व अपाय सारखे कसे असतील? शून्य व ब्रह्म एकच कसे असतील? ॥६४॥

दृश्य अवघें वोलांडिलें । अदृश्य सुन्यत्वीं पडिलें । ब्रह्म म्हणौनि मुरडलें । तेथुनिच मागे ।।६५।।

ध्यानाभ्यासामध्ये क्रमाने स्थूलादी चार देह (दृश्य) मागे टाकल्यावर त्यांचा निरास होऊन 'काही नाही' असा शून्यानुभव येतो. किंवा विचाराने पंचमहाभूतांचा स्थूलापासून (पृथ्वी) सूक्ष्मापर्यन्त (आकाश) निरास केल्यानंतर 'काही नाही' असा शून्यानुभव येतो. ते शून्य हेच ब्रह्म असे समजून शून्यवादी तेथून मागे फिरतात. देहावर येतात. ॥६५॥

इकडे दृश्य तिकडे देव । मध्यें सुन्यत्वाचा ठाव । तयास मंदबुद्धीस्तव । प्राणी ब्रह्म ह्मणे ।।६६।।

शून्याच्या अनुभवाच्या अलीकडे जे असते ते सर्व ज्ञानेंद्रिये किंवा अन्तःकरण ह्यांना कळण्यासारखे असल्यामुळे त्याला 'दृश्य' म्हणतात. शून्यानुभवापलीकडे न कळण्यासारखा आत्मा किंवा देव असतो. असे हे दृश्य व देव ह्यांच्यामध्ये शून्य अनुभवाला येते. शास्त्रसंस्कार व श्रीगुरुप्रसादाने संस्कारित नसलेली बुद्धी शून्यालाच ब्रह्म समजते. ॥६६॥

रायास नाहीं वोळखिलें । सेवकास रावसें कल्पिलें । परी तें अवघें वेर्थ गेलें । राजा देखतां ।।६७।।

राजाला न ओळखून सेवकालाच राजा समजणाऱ्याला नंतर राजाची ओळख झाली की सेवकाचे राजेपण नष्ट होते! ॥६७॥

तैसें सुन्यत्व कल्पिलें ब्रह्म । पुढें देखतां परब्रह्म । सुन्यत्वाचा अवघा भ्रम । तुटोन गेला ।।६८।।

त्याप्रमाणे ब्रह्म न ओळखून शून्यालाच ब्रह्म समजणाऱ्याला नंतर ब्रह्मानुभव आला की 'शून्य हेच ब्रह्म' असा झालेला भ्रम निघून जातो. ॥६८॥

परी हा सूक्ष्म आडताळा । वारी विवेकें वेगळा । जैसें दुग्ध घेऊन, जळा– । राजहंस सांडी ।।६९।।

पाणी वगळून दूध चोचीने ओढण्याची कला फक्त राजहंसाकडे असते. त्याप्रमाणें हा शून्याचा सूक्ष्म अडथळा दूर करण्याचे कसब केवळ शास्त्राभ्यासाने विवेकसंपन्न बुद्धी असलेल्या साधकाकडे असते. ॥६९॥

आधीं दृश्य सोडिलें । मग सुन्यत्व वोलांडिलें । मूळमायेपरतें देखिलें । परब्रह्म ।।७०।।

ध्यानाभ्यास करणाऱ्या सूक्ष्म बुद्धिवृत्तीने प्रथम दृश्याचा पसारा बाजूला सारून, शून्य ओलांडून, मूळमायेचेही अधिष्ठान असलेले ब्रह्म अनुभवावे. ब्रह्मात स्वतःला विसरावे! ॥७०॥

वेगळेपणें पाहाणें घडे । तेणें वृत्ति सुन्यत्वीं पडे । पोटीं संदेह पवाडे । सुन्यत्वाचा ।।७१।।

'हे शून्य' अशा रीतीने सूक्ष्म बुद्धिवृत्ती त्यापासून वेगळी राहून त्याचा अनुभव घेते. त्यामुळे तिला शून्य हेच अन्तिम तत्त्व किंवा देव वा ब्रह्म आहे असा भ्रम होतो. (संदेह = भ्रम) ॥७१॥

भिन्नपणें अनुभविलें । तयास सुन्य ऐसें बोलिलें । वस्तु लक्षितां अभिन्न जालें । पाहिजे आधीं ।।७२।।

शून्याचा शून्यापासून वेगळे राहून अनुभव घेऊन 'हे शून्य' असे वृत्तिज्ञान होते. शून्याच्या प्रकाशक असलेल्या-ब्रह्माच्या अनुभवात वृत्तीने पूर्णपणे विलीन होऊन आत्मनिवेदन साधले पाहिजे. (हीच अस्सल समाधी होय). ॥७२॥

वस्तु आपणचि होणें । ऐसें वस्तूचें पाहणें । निश्चयेंसीं भिन्नपणें । सुन्यत्व लाभे ।।७३।।

जीवाने स्वत:ला आत्मस्वरूपात विलीन करून तो प्रत्यक्ष अनुभवणे हेच आत्मदर्शन होय. जीव आत्म्यापासून वेगळा राहिला की शून्यानुभव येतो हे पक्के लक्षात ठेवावे. ॥७३॥

याकारणें सुन्य कांहीं । परब्रह्म होणार नाहीं । वस्तुरूप होऊन पाहीं । स्वानुभवें ।।७४।।

म्हणून शून्य हे कधीच ब्रह्म असू शकणार नाही. 'मी ब्रह्म' ह्याच साधनाने त्याचा अनुभव घ्यावा. तेच आपण व्हावे. ॥७४॥

आपण वस्तु सिद्धचि आहे । मन मी ऐसें कल्पूं नये । साधु सांगती उपाये । तूंचि आत्मा ।।७५।।

जीवरूप भासणारा मी मूळचा ब्रह्मरूपच आहे. त्यामुळे 'मी ब्रह्म' हे नित्य सिद्ध वास्तव आहे. तरीही अविद्येमुळे 'मी मन' असा भ्रम होतो. तो सोडावा. सद्‌गुरू 'तू ब्रह्म' असे सांगतात. ॥७५॥

मन मी ऐसें नाथिलें । संतीं नाहीं निरोपिलें । मानावें कोणाच्या बोलें । मन मी ऐसें ।।७६।।

'मी मन आहे' किंवा मन हे 'मी' चे स्वरूप आहे असा भ्रम होतो. संत असे कधीच सांगत नसताना हा भ्रम कोणाच्या आधाराने सांभाळून ठेवावा? त्याला प्रमाण काय? ॥७६॥

संतवचनीं ठेवितां भाव । तोचि शुद्ध स्वानुभव । मनाचा तैसाच स्वभाव । आपण वस्तु ।।७७।।

संतवचनावर दृढ श्रद्धा ठेवली तर त्याची परिणती ब्रह्मानुभवात होते. वासनानुसारी संकल्प करीत राहणे हा मनाचा सहज स्वभाव आहे. ते मन 'मी मन' असा संकल्प करीत असले तरी जीवाने त्याचा संकल्प बाजूला सारून आपण ब्रह्म आहोत असा निश्चय करावा. (जीव, अन्त:करण, प्राण व आत्मा यांतील फरक साधकाने समजावून घेणे फार आवश्यक आहे.) ॥७७॥

जयाचा घ्यावा अनुभव । तोचि आपण निरावेव । आपुला घेती अनुभव । विश्वजन ।।७८।।

ज्याचा 'मी' म्हणून अनुभव घ्यावयाचा आहे तो निरवयव निर्गुण निराकार आत्मा आहे. जगातील लोक त्यांच्या त्यांच्या मताप्रमाणे अनुभव घेतात. तो हा नव्हे. ॥७८॥

लोभी धन साधूं गेले । तंव ते लोभी धनचि जाले । मग तें भाग्यपुरुषीं भोगिलें । सावकास ।।७९।।

अत्यंत लोभी माणूस कमविलेल्या धनाशी एकरूप होऊन त्याचा भोग घेत नाही. तो लोभी मेल्यानंतर त्याचे भाग्यवान वारस ते भोगतात! ॥७९॥

तैसें देहबुद्धि सोडितां । साधकास जालें तत्वतां । अनुभवाची मुख्य वार्ता । ते हे ऐसी ।।८०।।

त्याप्रमाणे देहासक्त माणूस आत्मभोग घेत नाही. देहासक्ती सुटताच आत्मसुखाचा भोग घडतो. देहतादात्म्य सोडणे हे आत्मानुभवाचे वर्म आहे. ॥८०॥

आपण वस्तु मुळीं येक । ऐसा ज्ञानाचा विवेक । येथून हा ज्ञानदशक । संपूर्ण जाला ।।८१।।

जीवरूप 'मी' व ब्रह्म मूळचेच एक आहोत असा खऱ्या ज्ञान्याला विवेक असतो. येथे ज्ञानदशक संपला. ॥८१॥

आत्मज्ञान निरोपिलें । येथामतीनें बोलिलें । न्यूनपूर्ण क्ष्मा केलें । पाहिजे श्रोतीं ।।८२।।

या दशकात मी आत्मज्ञान सांगितले. ते माझ्या बुद्धीनुसार सांगितले असल्याने त्यांतील कमी-अधिकाची श्रोत्यांनी क्षमा करावी. (शास्त्रात याला 'परिहार' म्हणतात. 'सकळ करणे जगदीशाचे' ही समर्थांची मुख्य भूमिका आहे) ॥८२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'शून्यत्वनिर्शननाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'शून्यत्वनिर्शन' नावाचा दहावा समास समाप्त
—दशक आठवा समाप्त—

दशक नववा : गुणरूप

समास पहिला : आशंका

॥ श्रीराम समर्थ ॥

निराकार म्हणिजे काये । निराधार म्हणिजे काये । निर्विकल्प म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।१।।
निराकार म्हणिजे आकार नाहीं । निराधार म्हणिजे आधार नाहीं । निर्विकल्प म्हणिजे कल्पना नाहीं । परब्रह्मासी ।।२।।

श्रोता-निराकार, निराधार व निर्विकल्प म्हणजे काय ते मला समजावून सांगावे. वक्ता– आकार नाही ते निराकार, ज्याला कोणाचा आधार नाही ते निराधार व जेथे कल्पना म्हणजे विचार उमटत नाही ते निर्विकल्प. (निरवयत्वामुळे निराकार, एकमेवत्वामुळे निराधार व अमन असल्याने विचाररहित असे ब्रह्म आहे.) ॥१-२॥

निरामय म्हणिजे काये । निराभास म्हणिजे काये । निरावेव म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।३।।
निरामय म्हणिजे जळमये नाहीं । निराभास म्हणिजे भासचि नाहीं । निरावेव म्हणिजे अवेव नाहीं । परब्रह्मासी ।।४।।

श्रोता- निरामय, निराभास व निरवयव ह्यांचा अर्थ सांगावा. वक्ता– निरामय म्हणजे दोषरहित, ज्ञानेंद्रियांनी न कळणारे व अखंड, त्याच्या ठिकाणी भास नाही, म्हणून निराभास, त्यास आकार नाही, अवयव नाहीत म्हणून निरामय. ॥३-४॥

नि:प्रपंच म्हणिजे काये । नि:कळंक म्हणिजे काये । निरोपाधी म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।५।।
नि:प्रपंच म्हणिजे प्रपंच नाहीं । नि:कळंक म्हणिजे कळंक नाही । निरोपाधी म्हणिजे उपाधी नाहीं । परब्रह्मासी ।।६।।

नि:प्रपंच, नि:कळंक, निरुपाधिक म्हणजे काय ते सांगावे. पांचभौतिक प्रपंचाचा दोष, कसलाही कलंक नसलेले व उपाधी नसलेले ते ब्रह्म आहे. ॥५-६॥

निरोपम्य म्हणिजे काये । निरालंब म्हणिजे काये । निरापेक्षा म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।७।।
निरोपम्य म्हणिजे उपमा नाहीं । निरालंब म्हणिजे अवलंबन नाहीं । निरापेक्षा म्हणिजे अपेक्षा नाहीं । परब्रह्मासी ।।८।।

निरूपम, निरालंब, निरपेक्ष म्हणजे काय ते सांगावे. एकमेव असल्याने उपमेला काही नाही, आधारासाठी काही नाही व अपेक्षेला (तुलना) दुसरे काही नाही. ॥७-८॥

निरंजन म्हणिजे काये । निरंतर म्हणिजे काये । निर्गुण म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।९।।
निरंजन म्हणिजे जनचि नाहीं । निरंतर म्हणिजे अंतर नाहीं । निर्गुण म्हणिजे गुणचि नाहीं । परब्रह्मासी ।।१०।।

निरंजन, निरंतर व निर्गुण म्हणजे काय ते सांगावे. ब्रह्मस्वरूप निर्जन, नित्य व त्रिगुणातीत (अगुण) आहे. ॥९-१०॥

नि:संग म्हणिजे काये । निर्मळ म्हणिजे काये । निश्चळ म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।११।।
नि:संग म्हणिजे संगचि नाहीं । निर्मळ म्हणिजे मळचि नाहीं । निश्चळ म्हणिजे चळण नाहीं । परब्रह्मासी ।।१२।।

नि:संग, निर्मळ, निश्चळ म्हणजे काय ते मला सांगावे. अद्वितीय असल्याने कोणाचा संग नाही. कर्म नसल्याने पापाचा मल नाही. व्यापक असल्याने अढळ आहे. ॥११-१२॥

निशब्द म्हणिजे काये । निर्दोष म्हणिजे काये । निवृत्ती म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।१३।।
निशब्द म्हणिजे शब्दचि नाहीं । निर्दोष म्हणिजे दोषचि नाहीं । निवृत्ती म्हणिजे वृत्तिच नाहीं । परब्रह्मासी ।।१४।।

नि:शब्द, निर्दोष व निवृत्त म्हणजे काय ते मला सांगावे. शब्द हा आकाशाचा गुण आहे. ब्रह्मात आकाश नसल्याने त्याला शब्द नाही. अखंड असल्याने कोठे फट नाही. (defect, fault) अन्त:करण नसल्याने वृत्ती नाही. ॥१३-१४॥

नि:काम म्हणिजे काये । निर्लेप म्हणिजे काये । नि:कर्म म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।१५।।
नि:काम म्हणिजे कामचि नाहीं । निर्लेप म्हणिजे लेपचि नाहीं । नि:कर्म म्हणिजे कर्मचि नाहीं । परब्रह्मासी ।।१६।।

नि:काम, निर्लेप व नि:कर्म म्हणजे काय ते मला सांगावे. मन नसल्याने कामना नाही, अरूप असल्याने पृष्ठभाग नाही. त्यामुळे कशाचाच लेप नाही. (उदा. रंग) किंवा अन्त:करण नसल्याने कर्मलेप नाही. कर्मेंद्रिये नसल्याने (‘अपादपाणि’) ब्रह्म कर्मरहित आहे. ॥१५-१६॥

अनाम्य म्हणिजे काये । अजन्मा म्हणिजे काये । अप्रत्यक्ष म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।१७।।
अनाम्य म्हणिजे नामचि नाहीं । अजन्मा म्हणिजे जन्मचि नाहीं । अप्रत्यक्ष म्हणिजे प्रत्यक्ष नाहीं । परब्रह्म तें ।।१८।।

अनाम, अजन्म व अप्रत्यक्ष म्हणजे काय ते मला सांगावे. रूप नसल्याने नाम नाही, कोणत्याही स्वरूपात व्यक्त होत नाही व ज्ञानेंद्रिये व अन्त:करणाने कळत नाही. ॥१७-१८॥

अगणीत म्हणिजे काये । अकर्तव्य म्हणिजे काये । अक्षै म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।१९।।
अगणीत म्हणिजे गणीत नाहीं । अकर्तव्य म्हणिजे कर्तव्यता नाहीं । अक्षै म्हणिजे क्षयचि नाहीं । परब्रह्मासी ।।२०।।

अगणित, अकर्तव्य व अक्षय म्हणजे काय ते मला सांगावे. व्यापकतेमुळे लांबी-रुंदी इ. मोजता येत नाही. अकाम असल्याने कर्तव्यरहित व निर्विकार असल्याने क्षय नाही. ॥१९-२०॥

अरूप म्हणिजे काये । अलक्ष म्हणिजे काये । अनंत म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।२१।।
अरूप म्हणिजे रूपचि नाहीं । अलक्ष म्हणिजे लक्षत नाहीं । अनंत म्हणिजे अंतचि नाहीं । परब्रह्मासी ।।२२।।

अरूप, अलक्ष, अनंत म्हणजे काय ते मला सांगावे. निरवयव असल्याने रूप नाही, अरूप असल्याने ते ‘लक्ष्य’ होत नाही. व्यापक असल्याने अन्तपार लागत नाही. ॥२१-२२॥

अपार म्हणिजे काये । अढळ म्हणिजे काये । अतर्क्ये म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।२३।।
अपार म्हणिजे पारचि नाहीं । अढळ म्हणिजे ढळचि नाहीं । अतर्क्ये म्हणिजे तर्कत नाहीं । परब्रह्म तें ।।२४।।

अपार, अढळ व अतर्क्य म्हणजे काय ते मला सांगावे. 'अलीकडे व पलीकडे' या भाषेत बोलता येत नाही, व्यापकतेमुळे इकडून तिकडे जात नाही. दृष्टान्त नसल्याने तर्क मांडता येत नाही. ॥२३-२४॥

अद्वैत म्हणिजे काये । अदृश्य म्हणिजे काये । अच्युत म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।२५।।

अद्वैत म्हणिजे द्वैतचि नाहीं । अदृश्य म्हणिजे दृश्यचि नाहीं । अच्युत म्हणिजे चेवत नाहीं । परब्रह्म तें ।।२६।।

अद्वैत, अदृश्य व अच्युत म्हणजे काय ते मला सांगावे. ज्याला किंवा ज्यात दुसरे काही व कोणी नाही, रूप नसल्याने दिसत नाही व अच्युत म्हणजे अढळ. ॥२५-२६॥

अछेद म्हणिजे काये । अदाह्य म्हणिजे काये । अक्लेद म्हणिजे काये । मज निरोपावें ।।२७।।

अछेद म्हणिजे छेदेना । अदाह्य म्हणिजे जळेना । अक्लेद म्हणिजे कालवेना । परब्रह्म तें ।।२८।।

अच्छेद्य, अदाह्य, अक्लेद म्हणजे काय ते मला सांगावे. रूप नसल्याने खंड पाडता येत नाहीत. ज्वलनशीलता हा गुण नसल्याने जळत नाही. कालवण्यासाठी त्याला रूप नाही व दुसरा द्रव पदार्थ नाही, पाण्याने ते ओले होत नाही. ॥२७-२८॥

परब्रह्म म्हणिजे सकळांपरतें । तयास पाहातां आपणचि तें । हें कळे अनुभवमतें । सद्‌गुरू केलियां ।।२९।।

परब्रह्म हे सर्वांत सूक्ष्म, सर्वाहून पलीकडचे, सर्वश्रेष्ठ व अधिष्ठानरूप आहे. ते जाणावयाचा प्रयत्न करावा तर ते मीच आहे! पण श्रीगुरुकृपेने त्याला केवळ सिद्धान्ताचे स्वरूप न रहाता अनुभवाचे स्वरूप येते. ॥२९॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आशंकानाम' समास पहिला

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आशंका' नावाचा पहिला समास समाप्त

दशक नववा : गुणरूप

समास दुसरा : ब्रह्मनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

जें जें कांहीं साकार दिसे । तें तें कल्पांतीं नासे । स्वरूप तें असतचि असे । सर्वकाळ ।।१।।

ज्याला आकार असतो ते कल्पाचा प्रलय होताना नष्ट होते. ब्रह्म मात्र तिन्ही काळात अबाधित व नित्य असते. ॥१॥

जें सकळांमध्यें सार । मिथ्या नव्हे तें साचार । जें कां नित्य निरंतर । संचले असे ।।२।।

जे सर्वाचे सार असते ते कधीच मिथ्या नसते. सत्य असते ते नित्य, निरंतर व सर्वांत व्यापून असते. (उदा. पाणी हे बर्फाचे सार आहे. ब्रह्म जगताचे सार आहे. बर्फ नसले तरी पाणी असते. जग नसले तरी ब्रह्म असते.) ॥२॥

तें भगवंताचे निजरूप । त्यासि बोलिजे स्वरूप । याहि वेगळीं अमूप । नामें तयाचीं ।।३।।

सगुण साकार भगवंताचे सार निर्गुण निराकार ब्रह्म आहे. तेच स्वरूप. त्याहून त्याला साक्षी, अद्वैत, परमात्मा इ. सांकेतिक नावे बरीच आहेत. ॥३॥

त्यास नामाचा संकेत । कळावया हा दृष्टांत । परी तें स्वरूप नामातीत । असतचि असे ।।४।।

कोणतेही विशेष किंवा धर्मसूचक नाव हे केवळ ब्रह्माचा अंदाज येण्यासाठी असते. कारण व्यापक व नित्य ब्रह्म नाम व रूप यात सापडत नाही. ॥४॥

दृश्यासबाह्य संचलें । परी तें विश्वास चोरलें । जवळिच नाहींसें जालें । असतचि कैसें ।।५।।

जाणिवेच्या आवाक्यात येणाऱ्या सर्व दृश्यात ते आत व बाहेर भरून राहिले असूनही त्यापासून अलिप्त आहे. ते अत्यन्त जवळ आहे व त्यामुळेच दिसत नाही, कळत नाही. ॥५॥

ऐसा ऐकोनियां देव । उठे दृष्टीचा भाव । पाहों जातां दिसे सर्व । दृश्यचि आवघें ।।६।।

देवाचे हे वर्णन ऐकून तो पहाण्याचा प्रयत्न केला तर सर्वत्र दृश्याचाच पसारा दिसतो. ॥६॥

दृष्टीचा विषयो दृश्य । तोचि जालियां सादृश्य । तेणें दृष्टी पावें संतोष । परी तें देखणें नव्हे ।।७।।

दृष्टीचा रूप हा विषय आहे. तो समोर दिसला की दृष्टीचे सार्थक होते. पण देवाला रूप नसल्याने तो दिसत नाही. ॥७॥

दृष्टीस दिसे तें नासे । येतद्विषईं श्रुति असे । म्हणौन जें दृष्टीस दिसे । तें स्वरूप नव्हे ।।८।।

जे रूप डोळ्याला दिसते ते विनाशी असते असे श्रुती सांगते. म्हणून डोळ्याला दिसणारे स्वरूप असणे शक्य नाही. ॥८॥

स्वरूप तें निराभास । आणी दृश्य भासलें साभास । भासास बोलिला नास । वेदांतशास्त्रीं ।।९।।

ब्रह्म वृत्तीला कळत नाही. पण रूपवान सृष्टी डोळ्यामार्फत वृत्तीला कळते. जे जे वृत्तीला कळते ते नाशवान असते असे श्रुती सांगते. ॥९॥

आणी पाहातां दृश्यचि भासे । वस्तु दृश्यावेगळी असे । स्वानुभवें पाहातां दिसे । दृश्यासबाह्य ।।१०।।

आपल्या डोळ्यांनी जे जे दिसते ते ते दृश्य होय. सद्वस्तू मात्र दृश्याहून वेगळी आहे. स्वरूपानुभव आला म्हणजे

सद्वस्तू दृश्याला आतबाहेर व्यापून आहे असे प्रत्ययाला येते. ॥१०॥

जें निराभास निर्गुण । त्याची काये सांगावी खूण । परी तें स्वरूप जाण । सन्निधचि असे ।।११।।

जे गुणातीत व अन्त:करणवृत्तीला कळत नाही त्याचे वर्णन तरी कसे करणार? पण तेच ब्रह्म आत्मा असून तो अत्यंत जवळ (स्वत:च) असतो! ॥११॥

जैसा आकाशीं भासला भास । आणि सकळांमधें आकाश । तैसा जाणिजे जगदीश । सबाह्य अभ्यांतरीं ।।१२।।

'हे आकाश' असे उगीचच वाटते. ते सर्वांमध्ये व्यापून राहते. त्याप्रमाणे ब्रह्म सर्वांच्या आतबाहेर व्यापून आहे. ॥१२॥

उदकामधें परी भिजेना । पृथ्वीमधें परी झिजेना । वन्हीमधें परी सिजेना । स्वरूप देवाचें ।।१३।।

ब्रह्म पाण्यात असून भिजत नाही. पृथ्वीत असून त्याला झीज नाही. अग्नीत असून ते शिजत नाही. ॥१३॥

तें रेंद्यामध्यें परी बुडेना । तें वायोमधें परी उडेना । सुवर्णी असे परी घडेना । सुवर्णासारिखें ।।१४।।

ब्रह्म चिखलात असून बुडत नाही. वाऱ्यात असून त्याबरोबर उडत नाही. सोन्यात असून त्याचे सोन्याबरोबर दागिने घडत नाहीत. ॥१४॥

ऐसें जें संचलें सर्वदा । परी तें आकळेना कदा । अभेदामाजी वाढवी भेदा । ते हे अहंता ।।१५।।

असे ते सर्वत्र व्यापून असूनही दिसत वा कळत नाही. वास्तविक सर्वत्र अभेद असून जीवाची अहंता सर्वत्र भेद पहाते.(अहं आला की त्वं आलाच!) ॥१५॥

तिच्या स्वरूपाची खूण । सांगों कांहीं वोळखण । अहंतेचें निरूपण । सावध ऐका ।।१६।।

अहंता कशी आहे त्याचा अंदाज येण्यासाठी अहंतेची लक्षणे सावधपणे ऐका. ॥१६॥

जे स्वरूपाकडे पावे । अनुभवासवें झेंपावे । अनुभवाचे शब्द आघवे । बोलोन दावी ।।१७।।

अहं हा स्वरूपाचा अनुभव घेण्यासाठी एक एक देह मागे टाकताना 'मी स्थूल शरीर नाही' इ. अनुभव स्वत:लाच तो सांगत जातो. ॥१७॥

म्हणे आतां मीच स्वरूप । तेंचि अहंतेचें रूप । निराकारीं आपेंआप । वेगळी पडे ।।१८।।

शेवटी 'मी आत्मा आहे' असे अहंता म्हणते व तिला वृत्तीचे रूप असल्याने अरूप आत्म्याहून सहजच वेगळी ठरते.॥१८॥

स्वयें मीच आहे ब्रह्म । ऐसा अहंतेचा भ्रम । ऐसियें सूक्ष्मीं सूक्ष्म । पाहातां दिसे ।।१९।।

सूक्ष्म अन्त:करणवृत्ती अतिसूक्ष्म आत्म्याचा अनुभव घेताना तिला 'मी ब्रह्म आहे' असा भ्रम होतो! ॥१९॥

कल्पना आकळी हेत । वस्तु कल्पनातीत । म्हणौन नाकळे अंत । अनंताचा ।।२०।।

'मी ब्रह्म' या हेतूला कल्पना पकडून बसते. (हेतु = साध्य) ब्रह्म साध्य नसल्याने (नित्यसिद्ध) अनंत ब्रह्माचे या रीतीने अपरोक्ष ज्ञान होत नाही. ॥२०॥

अन्वये आणी वीतरेक । हा शब्दभेद कोणीयेक । निशब्दाचा अंतरविवेक । शोधिला पाहिजे ।।२१।।

अन्वय आणि व्यतिरेक या दोन्ही पद्धतीने ब्रह्मज्ञान झाले पाहिजे असे वेदान्तशास्त्र सांगते. पण हा विचार केवळ शाब्दिक आहे. प्रत्यक्ष ब्रह्मात असा भेद नाही. म्हणून शब्दप्रमाणानेही प्रत्यक्ष अनुभवाला न येणाऱ्या ब्रह्माचा ध्यानकाळी विवेकाने शोध घ्यावा. (अन्वय- जेथे घट असतो तेथे माती असते. व्यतिरेक- मातीच नसेल तर घट कोठून असणार? जग दिसते तेथे अधिष्ठान ब्रह्म असते. अधिष्ठान नसेल तर अध्यस्त नसते.) ॥२१॥

आधीं घेईजे वाच्यांश । मग वोळखिजे लक्ष्यांश । लक्ष्यांशी पाहातां वाच्यांश । असेल कैंचा ।।२२।।

प्रथम वाच्यांशाचा विचार करून नंतर त्याच्या लक्षांशाचा विचार करावा. लक्षांशामध्ये वाच्यांश विलीन झाल्यावर तो उरेल कसा? जसे- ॥२२॥

सर्वब्रह्म आणि विमळब्रह्म । हा वाच्यांशाचा अनुक्रम । शोधितां लक्ष्यांशाचें वर्म । वाच्यांश नसे ।।२३।।

'दृश्यासह सर्व ब्रह्मच आहे' व 'दृश्य दूर करून उरते ते विमल ब्रह्म' असे दोन पक्ष मांडले जातात (वाच्य) परंतु प्रत्यक्ष ब्रह्मानुभवात (लक्ष्य) वाच्याला थारा नसतो. ॥२३॥

सर्व, विमळ दोनी पक्ष । वाच्यांशी आटती प्रत्यक्ष । लक्ष्यांशीं लावितां लक्ष । पक्षपात घडे ।।२४।।

सर्वब्रह्मवाद व विमलब्रह्म वाद हे दोन्ही केवळ सैद्धान्तिक वाद आहेत. ते केवळ वाणीचे व्यवहार आहेत हे प्रत्यक्षात कळून येते. ते वाणीत आढळतात! अनुभवकाळी (लक्ष्य) ते दोन्ही पक्ष पतन पावतात. ॥२४॥

हें लक्ष्यांशें अनुभवणें । येथें नाहीं वाच्यांश बोलणें । मुख्य अनुभवाचे खुणे । वाचारंभ कैंचा ।।२५।।

लक्ष्यानुभवात वाच्यांश गडप होतो. हे अनुभवानेच कळते. तो आल्यावर वाच्य, लक्ष्य इ. बोलण्यासाठी वाणी आरंभ करीलच कशी? ॥२५॥

परा पश्यंती मधेमां वैखरी । जेथें वोसरती च्यारी । तेथें शब्दकळाकुंसरी । कोण काज ।।२६।।

परा, पश्यन्ती, मध्यमा व वैखरी या चारी वाणी ज्या आत्मानुभवकाळी विरून जातात तेथे असे शाब्दिक खेळ किंवा कसरती कोण करणार? सूक्ष्मातिसूक्ष्म विचारांची कला कोण व्यक्त करणार? ॥२६॥

शब्द बोलतां सवेंच नासे । तेथें शाश्वतता कोठें असे । प्रत्यक्षास प्रमाण नसे । बरें पाहा ।।२७।।

कोणताही शब्द उच्चारल्याबरोबर नष्ट होतो म्हणून तो शाश्वत नाही हे प्रत्यक्ष अनुभवाला येत असल्याने त्याला वेगळ्या प्रमाणाची गरज नाही हे लक्षात घ्यावे. ॥ ।२७॥

शब्द प्रत्यक्ष नासिवंत । म्हणोन घडे पक्षपात । सर्व विमळ ऐसा हेत । अनुभवीं नाहीं ।।२८।।

शब्द नाशवान असल्याने शब्दांनी मांडलेले पक्षही पतन पावतात. सर्वब्रह्म व विमळ ब्रह्म हे दोन्ही पक्ष ब्रह्मानुभवात नसतात. (विमलब्रह्मवाद = अजातवाद) ॥२८॥

ऐक अनुभवाचें लक्षण । अनुभव म्हणिजे अनन्य जाण । ऐक अनन्याचें लक्षण । ऐसें असे ।।२९।।

ब्रह्मापासून वेगळेपणाने न उरणे हे अनुभवाचे लक्षण आहे. ते कसे ते आता सांगतो. ॥२९॥

अनन्य म्हणिजे अन्य नसे । आत्मनिवेदन जैसें । संगभंगें असतचि असे । आत्मा आत्मपणें ।।३०।।

जो अन्यत्वाने रहात नाही तो अनन्य किंवा ज्याला दुसरा कोणी नाही तो अनन्य. आत्मनिवेदन झाले की जीव ब्रह्मापासून वेगळेपणाने नसतो. जीव पुन्हा वेगळा झाला तरी आत्मा असावयाचा तसाच असतो. त्यात काही उणीव निर्माण होत नाही. ॥३०॥

आत्म्यास नाहीं आत्मपण । हेंचि निःसंगाचें लक्षण । हें वाच्यांशें बोलिलें जाण । कळावया कारणें ।।३१।।

'मी आत्मा आहे' हे जसे आत्म्याला भान नसते तसेच ते आत्मानुभवातही नसते. ही निःसंगपणाची परिसीमा होय. हे केवळ कळावे म्हणून शब्दाने बोललो. ॥३१॥

येरवीं लक्ष्यांश तो वाच्यांशें । सांगिजेल हें घडे कैसें । वाक्यविवरणें अपैसें । कळों लागे ।।३२।।

एऱ्हवी केवळ वाणीने (वाच्य) ब्रह्मस्वरूप (लक्ष्य) सांगणे कसे शक्य आहे? पण तेही महावाक्याच्या मननाने हळूहळू समजू लागते. (पहा ८-८-३४) ॥३२॥

करावें तत्वविवरण । शोधावें ब्रह्म निर्गुण । पाहावें आपणास आपण । म्हणिजे कळे ।।३३।।

ब्रह्म व माया या तत्त्वांचे स्वरूप जाणून घेऊन निर्गुण ब्रह्म त्यातून गाळून घ्यावे (शोधन) जीवाने (आपण) ब्रह्माला (आपणासी) ऐक्यभावाने अनुभवावे (पहावे) म्हणजे ब्रह्मानुभव येतो. ॥३३॥

हें न बोलतांच विवरिजे । विवरोन विरोन राहिजे । मग अबोलणेंचि साजे । माहापुरुषीं ।।३४।।

वाणीचे सर्व व्यवहार थांबवून तत्त्वविवरण करीत करीत तत्त्वाशी (ब्रह्म) एकरूप होऊन रहावे. असे हे सहज व नित्यसिद्ध मौन महापुरुषांचे ठिकाणी शोभते. ॥३४॥

शब्दचि निशब्द होती । श्रुति नेति नेति ह्मणती । हें तों आलें आत्मप्रचिती । प्रत्यक्ष आतां ।।३५।।

तेथे शब्दांचे शब्दपण संपते, श्रुती सुद्धा 'हे ब्रह्म नाही' 'हे ब्रह्म नाही' असे म्हणत मौन धरतात. अनुभव असा असतो हे आताच आपण पाहिले आहे. (ओवी ३४) ॥३५॥

प्रचित आलियां अनुमान । हा तों प्रत्यक्ष दुराभिमान । तरी आतां मी अज्ञान । मज कांहीच न कळे ।।३६।।

असे असूनही त्याविषयी पुन्हा कोणी शंका घेईल तर तो दुराग्रहीच होय. त्याच्यासाठी मी अज्ञानी असून मला काही कळत नाही असे म्हणणे योग्य! ॥३६॥

मी लटिका माझें बोलणें लटिकें । मी लटिका माझें चालणें लटिकें । मी माझें अवघेंचि लटिकें । काल्पनिक ।।३७।।

जीवरूप 'मी' मायिक असल्याने माझे बोलणे व चालणेही मायिकच आहे. 'मी व माझे' वर आधारलेला सर्व व्यवहार मायिक किंवा कल्पित आहे. ॥३७॥

मज मुळींच नाहीं ठाव । माझें बोलणें अवघेंचि वाव । हा प्रकृतीचा स्वभाव । प्रकृती लटिकी ।।३८।।

'मी'चे अस्तित्वच मुळात नाही! त्यामुळे प्रकृतीच्या बळाने होणारे माझे बोलणेही प्रकृती मायिक असल्याने मायिक आहे. ॥३८॥

प्रकृति आणी पुरुष । यां दोहींस जेथें निरास । तेथें मीपण विशेष । हें केंवि घडे ।।३९।।

अचेतन प्रकृती व चेतन अक्षर पुरुष हे सुद्धा जेथे उत्तम पुरुषात निरस्त असतात तेथे सामान्य 'अहं' ला काय किंमत असणार! ॥३९॥

जेथें सर्वही अशेष जालें । तेथें विशेष कैंचें आलें । मी मौनी म्हणतां भंगलें । मौन्य जैसें ।।४०।।

ज्या ब्रह्मस्वरूपात प्रकृती व पुरुष उरत नाहीत तेथे कोणताच विशेष नसतो.(विशेष– पदार्थ सापेक्ष धर्म) 'मी मौनी' असे म्हटल्याने जसे मौन मोडते त्याप्रमाणे निर्विशेष ब्रह्मात 'मी'चा विशेष आल्याने ब्रह्माचे निर्विशेषत्व मोडते. ॥४०॥

आता मौन्य न भंगावें । करून कांहींच न करावें । असोन निशेष नसावें । विवेकबळें ।।४१।।

आता असे मौन मोडू नये! देहाचे सर्व व्यापार चालू असूनही 'स्वस्थ' असावे. विवेकाच्या आधाराने देहाने जगात राहूनही नसल्याप्रमाणे असावे. ॥४१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'ब्रह्मनिरूपणनाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'ब्रह्मनिरूपण' नावाचा दुसरा समास समाप्त

दशक नववा : गुणरूप

समास तिसरा : नि:संदेहनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

श्रोतीं केला अनुमान । ऐसें कैसें ब्रह्मज्ञान । कांहींच नाहीं असोन । हें केंवि घडे ।।१।।

श्रोत्याला अशी शंका आली की असे हे ब्रह्माचे ज्ञान कसले की जे झाल्यावर असून काहीच नसते? असे घडेल का? ॥१॥

सकळ करून अकर्ता । सकळ भोगून अभोक्ता । सकळांमधें अलिप्तता । येईल कैसी ।।२।।

सर्व काही करून अकर्ता, सर्व भोगून अभोक्ता इ. प्रकारे या सर्वापासून अलिप्तपणा साधेल कसा? ॥२॥

तथापी तुम्ही म्हणतां । योगी भोगून अभोक्ता । स्वर्गनर्कहि आतां । येणें न्यायें ।।३।।

तुम्ही म्हणता की योगी भोगून अभोक्ता असतो. मग त्याला स्वर्ग व नर्कादि सुद्धां भोगून न भोगल्यासारखेच होणार! ॥३॥

जन्म मृत्य भोगीलेच भोगी । परी तो भोगून अभोक्ता योगी । यातनाहि तयालागीं । येणेंचि पाडें ।।४।।

जन्ममरण भोगणारा योगी सुद्धा भोगून ते भोगत नाही. त्याला यातना होऊनही होत नाहीत. ॥४॥

कुटून नाहीं कुटिला । रडोन नाहीं रडला । कुंथोन नाहीं कुंथिला । योगेश्वर ।।५।।

योगी मार खाऊनही मार खात नाही, रडूनही रडत नाही, कुंथला तरी कुंथत नाही असेच म्हणावे लागेल. ॥५॥

जन्म नसोन घातला । पतित नसोन जाला । यातना नसोन पावला । नानापरी ।।६।।

योग्याला जन्म नसून तो जन्माला आला, पापी नसून पतित झाला व अनेक यातना न भोगता भोगतो! ॥६॥

ऐसा श्रोतयांचा अनुमान । श्रोतीं घेतलें आडरान । आतां याचें समाधान । केलें पाहिजे ।।७।।

श्रोता विचार करून असा आडरानात शिरला. आता त्याला परमार्थत: जे सत्य आहे ते सांगितले पाहिजे. ॥७॥

वक्ता म्हणे सावध व्हावें । तुम्ही बोलतां बरवें । परी हें तुमच्याच अनुभवें । तुम्हास घडे ।।८।।

वक्ता म्हणतो की आता लक्ष देऊन कुतर्काचे उत्तर ऐका. तुम्ही जे बोलता ते तुमच्या दृष्टीने बरोबर आहे. कारण देहतादात्म्यातून तुम्हाला जे अनुभव येतात ते तुम्ही बोलता. ॥८॥

ज्याचा अनुभव जैसा । तो तो बोलतो तैसा । संपदेविण जो धिवसा । तो निरार्थक ।।९।।

ज्याला जसा अनुभव येतो तसे तो बोलतो, पण संपत्तीवाचून जसा व्यापार करणे व्यर्थ असते त्याप्रमाणे, ॥९॥

नाहीं ज्ञानाची संपदा । अज्ञानदारिद्रें आपदा । भोगिल्याच भोगी सदा । शब्दज्ञानें ।।१०।।

ज्ञानाची संपत्ती नसताना अज्ञानरूप दारिद्र्याची संकटे भोगावी लागतात. केवळ शब्दज्ञानाच्या संपत्तीमुळे नाना जन्मांत भोगाव्या लागणाऱ्या आपदा भोगीतच रहावे लागते. ॥१०॥

योगी वोळखावा योगेश्वरें । ज्ञानी वोळखावा ज्ञानेश्वरें । माहाचतुर तो चतुरें । वोळखावा ।।११।।

योगेश्वर योग्याला, ज्ञानेश्वर ज्ञान्याला व चतुर महाचतुराला सहज ओळखू शकतो. ॥११॥

अनुभवी अनुभवियास कळे । अलिप्त अलिप्तपणें निवळें । विदेहाचा देहभाव गळे । विदेही देखतां ।।१२।।

एक अनुभवी दुसऱ्याचा अनुभवीपणा जाणतो. एक असंग दुसऱ्याची नि:संगता ओळखतो. दुसरी विदेहावस्थेतील व्यक्ती पाहून विदेही व्यक्तीचे देहभान हारपते. ॥१२॥

बद्धासारिखा सिद्ध । आणी सिद्धासारिखा बद्ध । येक भावील तो अबद्ध । म्हणावाच नलगे ।।१३।।

सिद्ध बद्धाप्रमाणे असतो व बद्ध सिद्धाप्रमाणे असतो असे मानणारा मूर्ख असतो हे मुद्दाम सांगावे लागत नाही. ॥१३॥

झडपला तो देहधारी । आणी देहधारक पंचाक्षरी । परंतु दोघां येकसरी । कैसी द्यावी ।।१४।।

पिशाच्चाने झपाटलेलाही माणूस व ते काढणारा पंचाक्षरीही माणूसच असला तरी दोघे सारखेच कसे म्हणावे? ॥१४॥

तैसा अज्ञान पतित । आणी ज्ञानी जीवन्मुक्त । दोघे समान मानील तो युक्त । कैसा म्हणावा ।।१५।।

त्याप्रमाणे पापी अज्ञानी व जीवन्मुक्त ज्ञानी जो सारखेच समजतो त्याला शहाणा कसा म्हणावा? ॥१५॥

आतां असो हे दृष्टांत । प्रचित बोलों कांहीं हेत । येथें श्रोतीं सावचित्त । क्षणयेक व्हावें ।।१६।।

आता उदाहरणे पुरेत. अनुभवाला येईल असे काही आता सांगतो. लक्ष देऊन ऐकावे. ॥१६॥

जो जो ज्ञानें गुप्त जाला । जो विवेकें विराला । जो अनन्यपणें, उरला– । नाहींच कांहीं ।।१७।।

ज्याचा जीव ब्रह्मरूप झाल्याने जीवभाव नष्ट होतो 'तो' ब्रह्मभावात गडप होतो. जणू गुप्त होतो. विवेकरूप विचाराने विरून जातो. ब्रह्मापासून वेगळेपणाने उरत नाही. ॥१७॥

तयास कैसें गवसावें । शोधूं जातां तोचि व्हावें । तोचि होतां म्हणावें । नलगे कांहीं ।।१८।।

'त्याचा' जीवभाव वेगळेपणाने कसा शोधावा? ज्याचा स्वत:चा जीवभाव संपला आहे तो त्याचा जीवभाव शोधू पाहील तर तोही ब्रह्मभावात गडप होतो! (ओवी १२) व त्यामुळे बोलणे होत नाही. ॥१८॥

देहीं पाहातां दिसेना । तत्त्वें शोधितां भासेना । ब्रह्म आहे, निवडेना– । कांहीं केल्यां ।।१९।।

त्याला त्याच्या देहात शोधावे तर देहाच्या उपाधीत 'तो' नसतो. त्याच्या देहातील सर्व अनात्म तत्त्वे दूर सारली तरी तो दिसत नाही. तो ब्रह्म झाल्याने ब्रह्माप्रमाणेच दिसत नाही. ॥१९॥

दिसतो तरी देहधारी । परी कांहींच नाहीं अंतरीं । तयास पाहातां वरिवरी । कळेल कैसा ।।२०।।

'तो' इतर चारचौघांसारखा देहधारी दिसतो, पण आत देहतादात्म्याचा लेशही नसतो. स्थूल दृष्टीने बघणाऱ्याला 'तो' कसा दिसेल? ॥२०॥

कळाया शोधावें अंतर । तंव तो नित्य निरंतर । जयास धुंडितां विकार । निर्विकार होती ।।२१।।

त्याचे स्वरूप कळण्यासाठी अंतरंग शोधावेत तर त्यांत 'तो' नित्य व अनन्तस्वरूपाने असतो. कामादी विकार जेव्हा त्याला शोधावयास जातात तेव्हा तेच त्याच्यासारखे निर्विकार होतात! ॥२१॥

तो परमात्मा केवळ । तयास नाहीं मायामळ । अखंड हेतूचा विटाळ । जालाच नाहीं ।।२२।।

'तो' परब्रह्मच झाल्याने त्याला मायिक तत्त्वांचा लेप नसतो. तो अखंडबोधात असून त्याला कोणताही विशेष नसतो. ॥२२॥

ऐसा जो कां योगीराज । तो आत्मा सहजीं सहज । पूर्णब्रह्म वेदबीज । देहाकारें कळेना ।।२३।।

असा श्रेष्ठ योगी सहजस्थितीत सहजतेने रहातो. वेदांचे ज्यात तात्पर्य आहे ते ब्रह्म होऊन तो असतो. पण अज्ञानी जनांना देहाची आकृती दिसते. स्थिती कळत नाही. ॥२३॥

देह भावितां देहचि दिसे । परी अंतर अनारिसें असे । तयास शोधितां नसे । जन्ममरण ।।२४।।

देहदृष्टीने पाहिले तर त्याचा देहच दिसतो. पण अन्तरस्थिती वेगळीच असते. ती स्थिती कळली तर तो जन्ममरणातून सुटल्याचे लक्षात येईल. ॥२४॥

जयास जन्ममरण व्हावें । तें तो नव्हेचि स्वभावें । नाहींच तें आणावें । कोठून कैंचें ।।२५।।

जन्ममरण वासनेसहित असलेल्या जीवाला असतात. मुक्ताचा जीवभाव नष्ट होऊन वासनाक्षय होतो व तो ब्रह्मच होऊन राहतो. ब्रह्माला जन्ममरण सहजच नसतात. ते त्याला कोठून येणार? ॥२५॥

निर्गुणास जन्म कल्पिला । अथवा निर्गुण उडविला । तरी उडाला आणी जन्मला । आपला आपण ।।२६।।

कोणी निर्गुण ब्रह्म जन्माला येते व नष्ट होते असे म्हटले तरी तो म्हणणाराच जन्माला येऊन मरणार! ॥२६॥

माध्यांनी थुंकितां सूर्यावरी । तो थुंका पडेल आपणाच वरी । दुसऱ्यास चिंतितां अंतरीं । आपणास घडे ।।२७।।

सूर्य मध्यान्ही असताना तोंड वर करून त्यावर थुंकले तर तो थुंका थुंकणाऱ्याच्याच तोंडावर पडतो! दुसऱ्याविषयी केलेला शुभ वा अशुभ संकल्प स्वत:कडेच परत येतो. ॥२७॥

समर्थ रायाचें महिमान । जाणतां होतें समाधान । परंतु भुंको लागलें स्वान । तरी तें स्वानचि आहे ।।२८।।

एखाद्या सम्राटाचे वैभव ऐकून समाधान वाटते. पण त्यावर कुत्रे भुंकू लागले तर काय करणार? त्याचा तो स्वभावच असतो! ॥२८॥

ज्ञानी तो सत्यस्वरूप । अज्ञान देखे मनुष्यरूप । भावासारिखा फळद्रूप । देव तैसा ।।२९।।

ब्रह्मज्ञानी सत्यस्वरूप होतो. अज्ञान्याला तो मर्त्य माणूस वाटतो. देव व सन्त यांचेविषयी जी भावना करावी तसे फळ मिळते. ॥२९॥

देव निराकार निर्गुण । लोक भाविती पाषाण । पाषाण फुटतो निर्गुण । फुटेल कैसा ।।३०।।

निर्गुण निराकार ब्रह्माला सामान्य लोक मूर्तीत पहातात. मूर्तीचा दगड फुटतो. निर्गुणत्व व निराकारत्व फुटेल कसे? ॥३०॥

देव सदोदित संचला । लोकीं बहुविध केला । परंतु बहुविध जाला । हें तो घडेना ।।३१।।

ब्रह्मरूप देव नित्य व्यापक व अखंड आहे. लोकांनी त्याला अनेक रूपे दिली तरी तो वास्तविक तितक्या रूपांचा होत नाही. ॥३१॥

तैसा साधु आत्मज्ञानी । बोधें पूर्ण समाधानी । विवेकें आत्मनिवेदनी । आत्मरूपी ।।३२।।

ब्रह्म सत्य आहे व दृश्य मिथ्या आहे या विवेकामुळे सर्व कारण असलेल्या आत्मरूपाचा पूर्ण बोध झालेला आत्मज्ञानी सतत समाधानात असतो.॥३२॥

जळोन काष्ठाचा आकार । अग्नि दिसे काष्ठाकार । परी काष्ठ होईल हा विचार । बोलोंच नये ।।३३।।

लाकडाचा आकारही अग्नी लाकडाबरोबर जाळतो व अग्नी त्या आकाराचा दिसतो. पण अग्नी कधीच लाकूड नसतो. ॥३३॥

कर्पूर असे तो जळतां दिसे । तैसा ज्ञानीदेह भासे । तयास जन्मवितां कैसें । कर्दळीउदरीं ।।३४।।

कापूर आहे तोपर्यन्त तो जळताना दिसतो. त्या कापराला नंतर पुन्हा केळीच्या गाभ्यातून काढता येत नाही. त्याप्रमाणे प्रारब्ध आहे तोपर्यंत ज्ञान्याचा देह दिसतो. ते संपल्यावर तो पुन्हा जन्माला येत नाही. ॥३४॥

बीज भाजलें उगवेना । वस्त्र जळालें उकलेना । वोघ निवडितां निवडेना । गंगेमधें ।।३५।।

भाजलेल्या बीजाला अंकुर फुटत नाही, जळलेली कापडाची घडी उलगडत नाही, गंगेला मिळालेल्या ओढ्याचे पाणी वेगळे दाखविता येत नाही. ॥३५॥

वोघ गंगेमागें दिसे । गंगा येकदेसी असे । साधु कांहीच न भासे । आणी आत्मा सर्वगत ।।३६।।

उदाहरण नेहमीच अपूर्ण (एकदेशी) असते. म्हणून वरील उदाहरणात गंगेला मिळण्यापूर्वी ओढ्याचे पाणी वेगळे दिसते. परंतु आत्मरूप होण्यापूर्वीचा साधू व आत्मरूप झालेला साधू वेगळा दाखविता येत नाही. कारण आत्मा व्यापक आहे. पूर्वीचा जीवभाव कल्पित आहे. ॥३६॥

सुवर्ण नव्हे लोखंड । साधूस जन्म थोतांड । अज्ञान प्राणी जडमूढ । तयास हें उमजेचिना ।।३७।।

परिसस्पर्शानंतर लोखंडाचे झालेले सोने पुन्हा कधीच लोखंड होत नाही. त्याप्रमाणे आत्मज्ञानाने ब्रह्म झालेला साधूचा जीव पुन्हा जन्ममरणाच्या बंधनात सापडत नाही. अज्ञानामुळे ज्यांची बुद्धी दगडासारखी झालेली असते किंवा मोहित (मूढ) होते त्यांना हे काही केल्या समजत नाही! ॥३७॥

अंधास काहींच न दिसे । तरी ते लोक आंधळे कैसे । सन्नपातें बरळतसे । सन्नपाती ।।३८।।

आंधळ्याला काहीच दिसत नसले तरी सर्वच लोक आंधळे नसतात! ताप चढलेला आजारी माणूस वाटेल ते बरळतो. ॥३८॥

जो स्वप्नामधें भ्याला । तो स्वप्नभयें वोसणाला । तें भये जागत्याला । केवि लागे ।।३९।।

जो स्वप्नात भ्यालेला असतो तोच त्या भयाने दु:खी होतो. जागा असणाऱ्याला ते दु:ख कसे होईल? ॥३९॥

मुळी सर्पाकार देखिली । येक भ्याला येकें वोळखिली । दोघांची अवस्था लेखिली । सारिखीच कैसी ।।४०।।

सर्पाच्या आकाराचे लाकूड मंद प्रकाशात पाहिल्यावर एकाला तो सर्प वाटला पण दुसऱ्याने लाकूड ओळखले. दोघांची प्रतिक्रिया सारखीच कशी असेल? ॥४०॥

हातीं धरितांहि डसेना । हें येकास भासेना । तरी ते त्याची कल्पना । तयासीच बाधी ।।४१।।

तो तथाकथित सर्प हातात धरला तरी चावत नाही हे बहुतेकांना कळत नाही. त्याची कल्पना त्यालाच भोवते. ॥४१॥

विंचु सर्प डसला । तेणें तोचि जाकळला । तयाचेनि लोक जाला । कासावीस कैसा ।।४२।।

एकाला विंचू किंवा साप चावला तर त्याचे परिणाम त्यालाच भोगावे लागतात. इतर लोक त्याने का कासावीस होतील? ॥४२॥

आतां तुटला अनुमान । ज्ञानियांस कळे ज्ञान । अज्ञानास जन्ममरण । चुकेचिना ।।४३।।

श्रोत्याने घेतलेल्या शंकेचे उत्तर दिले. शंका फिटली. (पहिल्या सहा ओव्या.) ज्ञान्याला ज्ञानानुभवाने मोक्ष मिळतो. अज्ञान्यांना जन्ममरण चुकत नाहीत. ॥४३॥

येका जाणण्यासाठी । लोक पडिले अटाटी । नेणपणें हिंपुटी होती । जन्ममृत्यें ।।४४।।

हे आत्मज्ञान व्हावे म्हणून साधक अपार कष्ट करितात. पण ज्यांना आत्मज्ञान होत नाही ते जन्ममरणांच्या दु:खात सापडतात. ॥४४॥

तेंचि कथानुसंधान । पुढें केलें परिछिन्न । सावधान सावधान । म्हणे वक्ता ।।४५।।

एकाला आत्मज्ञान होते व दुसऱ्याला होत नाही असे का व्हावे? याचे उत्तर पुढील समासात स्पष्ट करून सांगू. श्रोत्यांनी सावध होऊन ऐकावे. ॥४५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'नि:संदेहनिरूपणनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'नि:संदेहनिरूपण' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक नववा : गुणरूप

समास चवथा : जाणपणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पृथ्वीमधें लोक सकळ । येक संपन्न येक दुर्बळ । येक निर्मळ येक वोंगळ । काय निमित्य ।।१।।

श्रोता– पृथ्वीच्या पाठीवर प्रचंड संख्येने माणसे राहतात. त्यांत काही सामर्थ्यसंपन्न तर काही दुबळी असतात. काही स्वच्छ तर काही गलिच्छ असतात. याचे कारण काय? ॥१॥

कित्येक राजे नांदती । कित्येक दरिद्र भोगिती । कितीयेकांची उत्तम स्थिती । कित्येक अधमोद्धम ।।२।।

काही सत्ताधीश सुखात राहतात तर काहीं माणसांना दारिद्र्याचे चटके सोसावे लागतात. कित्येक उत्तम परिस्थितीत रहातात तर बरेच अत्यंत हालाखीचे जिणे जगतात. ॥२॥

ऐसें काय निमित्य जालें । हें मज पाहिजे निरोपिलें । याचें उत्तर ऐकिलें । पाहिजे श्रोतीं ।।३।।

असे कोणत्या कारणाने झाले ते मला सांगावे. वक्ता– या प्रश्नाचे उत्तर आता श्रोत्यांनी ऐकावे. ॥३॥

हे सकळ गुणापासी गती । सगुण भाग्यश्री भोगिती । अवगुणास दरिद्रप्राप्ती । येदर्थीं संदेह नाहीं ।।४।।

हा सर्व गुणांचा प्रभाव आहे. सद्‌गुणाकडे भाग्योदय होऊन सुख मिळते. दुर्गुणामुळे दारिद्र्य मिळते यात शंका नाही. ॥४॥

जो जो जेथें उपजला । तो ते वेवसाई उमजला । तयास लोक म्हणती भला । कार्यकर्ता ।।५।।

जो ज्या देशात, कालात व परिस्थितीत जन्माला येतो त्यानुसार जो योग्य दिशेने (उमज) प्रयत्न (व्यवसाय) करतो त्याला लोक उत्तम कार्यकर्ता म्हणतात. ॥५॥

जाणता तो कार्य करी । नेणता कांहींच न करी । जाणता तो पोट भरी । नेणता भीक मागे ।।६।।

देशकाल परिस्थिती जाणणारा योग्य प्रयत्न करतो व चरितार्थ चालवितो. ते न जाणणारा भिकेला लागतो. ॥६॥

हें तों प्रगटचि असे । जनीं पाहातां प्रत्यक्ष दिसे । विद्येवीण करंटा वसे । विद्या तो भाग्यवंत ।।७।।

हे तर समाजात प्रत्यक्ष दिसते. ज्ञानासह प्रयत्न करणारा भाग्यवान होतो व अज्ञानामुळे करंटा होतो. ॥७॥

आपुली विद्या न सिकसी । तरी काये भीक मागसी । जेथें तेथें बुद्धी ऐसी । वडिलें सांगती ।।८।।

सर्व जाणते व अनुभवी असे सांगतात की चरितार्थाची विद्या संपादन केली नाही, तर भीक मागावी लागते. ॥८॥

वडिल आहे करंटा । आणि समर्थ होये धाकुटा । कां जे विद्येनें मोठा । म्हणोनियां ।।९।।

कोठे असे दिसते की मोठा भाऊ दरिद्री असून त्याचा लहान भाऊ भाग्यवान आहे. कारण एकच की तो उदंड विद्या शिकतो. ॥९॥

विद्या नाहीं बुद्धि नाहीं । विवेक नाहीं साक्षेप नाहीं । कुशळता नाहीं व्याप नाहीं । म्हणोन प्राणी करंटा ।।१०।।

आवश्यक ती विद्या, कमावलेली बुद्धी, व्यावहारिक साधक-बाधक विचार, प्रयत्नांचे सातत्य, कौशल्य व वाढता व्याप नसेल तर माणूस करंटा होतो. ॥१०॥

इतुकेंहि जेथें वसे । तेथें वैभवास उणें नसे । वैभव सांडितां अपैसें । पाठी लागे ।।११।।

ही सर्व गुणसंपदा असते तेथे वैभवात काय उणीव राहील? वैभव नको असले तरी ते मागे लागते! ।।११।।

वडिल समर्थ धाकुटा भिकारी । ऐका याची कैसी परी । वडिलाऐसा व्याप न करी । म्हणोनियां ।।१२।।

कोठे कोठे मोठा भाऊ भाग्यवान तर धाकटा करंटा असतो. कारण तो मोठ्यासारखा वाढता उद्योग करीत नाही. ।।१२।।

जैसी विद्या तैसी हांव । जैसा व्याप तैसें वैभव । तोलासारिखा हावभाव । लोक करिती ।।१३।।

पुरेपूर विद्या असेल तर आकांक्षांचीं क्षितिजे रुंदावतात. व्याप वाढेल तसे वैभव वाढते. लोक आपापल्या यशाच्या उंचीनुसार रुबाबात रहातात. ।।१३।।

विद्या नसे वैभव नसे । तेथें निर्मळ कैंचा असे । करंटपणें वोखटा दिसे । वोंगळ आणी विकारी ।।१४।।

जेथे विद्या व वैभव नसते तेथे स्वच्छता तरी कशी असणार? तो दारिद्र्यामुळे गलिच्छ, रोगट व कुरूप दिसतो. ।।१४।।

पशु पक्षी गुणवंत । त्यास कृपा करी समर्थ । गुण नस्तां जिणें वेर्थ । प्राणीमात्राचें ।।१५।।

पशु व पक्षीसुद्धा उपयोगी गुणांचे असतील तर त्यांना मोठे लोक सांभाळतात. सद्‌गुण नसलेल्या माणसाचे जीवन फुकट जाते. ।।१५।।

गुण नाहीं गौरव नाहीं । सामर्थ्य नाहीं महत्व नाहीं । कुशळता नाहीं तर्क नाहीं । प्राणीमात्रांसी ।।१६।।

अनेक माणसांजवळ सद्‌गुण नसल्यामुळे त्यांच्याजवळ गौरवास्पद असे काहीच नसते. सामर्थ्य, महत्त्व, व्याप, वैभव यांतील काहीही नसते. ।।१६।।

याकारणें उत्तम गुण । तेंचि भाग्याचें लक्षण । लक्षणेंविण अवलक्षण । सहजचि जालें ।।१७।।

म्हणून उत्तम गुणसंपदा हेच खरे भाग्य. उत्तम गुणांमुळे येणारी चांगली लक्षणे नसतील तर त्याला कुलक्षणी सहजच म्हणावे लागते. ।।१७।।

जनामधें जो जाणता । त्यास आहे मान्यता । कोणी येक विद्या असतां । महत्व पावे ।।१८।।

समाजामध्ये विद्यासंपन्न बुद्धिमन्ताला मान्यता मिळते. एका विद्येतही पारंगत असलेल्याला महत्त्व मिळते. ।।१८।।

प्रपंच अथवा परमार्थ । जाणता तोचि समर्थ । नेणता जाणिजे वेर्थ । निःकारण ।।१९।।

प्रपंच असो की परमार्थ या दोन्हीसंबंधी ज्ञान असले तरच ते ते सामर्थ्य मिळते. अज्ञानी माणूस फुकट जातो. त्याचे जीवनच वाया जाते. ।।१९।।

नेणतां विंचु सर्प डसे । नेणतां जीवघात असे । नेणतां कार्य नासे । कोणी येक ।।२०।।

अज्ञानी लहान मुलाने सापाला किंवा विंचवाला हात लावला तरी तो चावतोच किंवा एखाद्या ठिकाणी साप किंवा विंचू असणे शक्य आहे हे लक्षात न घेता हात किंवा पाय पडला तरी ते चावणारच! अज्ञान हे अनेक वेळा मरणाला कारण होते. अज्ञानामुळे सर्व कार्यांचा नाश होतो. ।।२०।।

नेणतां प्राणी सिंतरे । नेणपणें तऱ्हे भरे । नेणपणें ठके विसरे । पदार्थ कांहीं ।।२१।।

अज्ञानामुळेच भूतबाधा होते, तऱ्हेवाईकपणे वागणे घडते, माणूस फसतो व विसराळू बनतो. ।।२१।।

नेणतां वैरी जिंकती । नेणतां अपाईं पडती । नेणतां संव्हारती, घडती– । जीवनास ।।२२।।

बेसावधपणा अज्ञानातून येतो. त्यामुळे शत्रू त्याचा पराभव करतो. डावपेचांचे ज्ञान नसेल तर पराभव होतो. अज्ञानामुळे संकटे येतात. पिके, पशुपक्षी, मालमत्ता इ. नाश होतो. जीविताची हानी होते. ।।२२।।

आपुलें स्वहित न कळे जना । तेणें भोगिती यातना । ज्ञान नेणतां अज्ञाना । अधोगती ।।२३।।

आपले खरे हित कशात आहे ते लोकांना अज्ञानामुळे कळत नाही. त्यामुळे घात होऊन दु:खे भोगावी लागतात. ज्ञान नसलेल्या अज्ञानी माणसांची अधोगतीच होते. ॥२३॥

मायाब्रह्म जीवशिव । सारासार भावाभाव । जाटिल्यासाठीं होतें वाव । जन्ममरण ।।२४।।

माया, ब्रह्म, जीव, शिव, सार, असार, भाव, अभाव इत्यादींच्या शास्त्रशुद्ध ज्ञानाने जन्ममरणाच्या चक्रातून सुटका होते. मोक्ष मिळतो. (केवळ सदाचार, लोकोपकार व उपासनेने नव्हे!) ॥२४॥

कोण कर्ता निश्चयेंसी । बद्ध मोक्ष तो कोणासी । ऐसें जाणतां प्राणियांसीं । सुटिका घडे ।।२५।।

दृश्य जगाची उत्पत्ती, स्थिती व लय यांचे कर्तृत्व कोणाचे आहे याचे ज्ञान हवे. पिंडामध्ये आत्मा कर्ता की जीव कर्ता हे कळावे. जगात घडणाऱ्या अनिवार घटनांचे सूत्र कोणाचे हाती आहे त्याचे ज्ञान पाहिजे. बंध व मोक्ष जीवाला की आत्म्याला यांचे ज्ञान मोक्षाला कारण होते. ॥२५॥

जाणिजे देव निर्गुण । जाणिजे मी तो कोण । जाणिजे अनन्यलक्षण । म्हणिजे मुक्त ।।२६।।

खरा देव निर्गुण आहे, 'मी' कोण आहे व 'मी' ने देवाशी अनन्य होणे म्हणजे काय हे जाणणारा मुक्त होतो. ॥२६॥

जितुकें जाणोन सांडिलें । तितुकें दृश्य वोलांडिलें । जाणत्यास जाणतां तुटलें । मूळ मीपणांचें ।।२७।।

वृत्तिज्ञानाने जे जे जाणता येते ते ते विचाराने मागे सारीत सर्व दृश्य ओलांडावे. जाणण्यामागे जो जाणता आहे तो जाणला की 'मी जाणता' हा अहंकार नष्ट होतो. (दृष्टीमागील द्रष्टा = जीवात्मा. बुद्धीची उपाधी दूर होताच त्याला आत्मा म्हणतात) ॥२७॥

न जाणतां कोटीवरी । साधनें केलीं परोपरीं । तरी मोक्षास अधिकारी । होणार नाहीं ।।२८।।

अध्यात्मशास्त्राचा अभ्यास न करता हर प्रकारची कोट्यावधी साधने केली तरी मोक्षाचा साधा अधिकार सुद्धा मिळणार नाही. मोक्ष तर दूरच! ॥२८॥

मायाब्रह्म वोळखावें । आपणास आपण जाणावें । इतुक्यासाठीं स्वभावें । चुके जन्म ।।२९।।

माया व मायेचे अधिष्ठान ब्रह्म यांचे ज्ञान करून घ्यावे. जाणणारा जीवरूप 'आपण' मायिक असून जो जाणावयाचा तो आत्मरूप 'आपण' ओळखला की मोक्ष ठेवलेलाच आहे. ॥२९॥

जाणतां समर्थाचें अंतर । प्रसंगें वर्तें तदनंतर । भाग्य वैभव अपार । तेणेंचि पावे ।।३०।।

सामर्थ्यवन्ताच्या बुद्धीचे असामान्यत्व लक्षात घेऊन त्यानुसार स्वत: प्रसंगानुसार आचरण करणाराला अपार वैभव व भाग्य लाभते. सामर्थ्यवन्ताची बुद्धी घ्यावी व स्वत: तसे व्हावे. ॥३०॥

म्हणौन जाणणें नव्हे सामान्य । जाणतां होईजे सर्वमान्य । कांहींच नेणतां अमान्य । सर्वत्र करिती ।।३१।।

म्हणून कोणतेही ज्ञान कधी कमी लेखू नये. ज्ञान्याला लोकमान्यता मिळते. अज्ञान्याकडे लोक दुर्लक्ष करतात. तुच्छ समजतात. ॥३१॥

पदार्थ देखोन भूत भावी । नेणतें झडपोन प्राण ठेवी । मिथ्या आहे उठाठेवी । जाणते जाणती ।।३२।।

मंद प्रकाशात झाडाचे खोड पाहून अज्ञानी माणूस त्याला भूत समजून व त्याने आपणास झपाटले आहे असे मानून भयाने प्राण सोडतो! शहाणे अशी मूर्खपणाची व आत्मघातकी उठाठेव करीत नाहीत. ते झाडाचे खोड जाणून असतात. ॥३२॥

जाणत्यास कळे वर्म । नेणत्याचें खोटें कर्म । सकळ कांहीं धर्माधर्म । जाणतां कळे ।।३३।।

जाणता वर्मज्ञ असतो. नेणत्याचे सगळे प्रयत्न निष्फळ ठरतात. धर्म व अधर्मादी निर्णय ज्ञानामुळेच होतात. ॥३३॥

नेणत्यास येमयातना । जाणत्यास कांहींच लागेना । सकळ जाणोन, विवंचना– । करी तो मुक्त ।।३४।।

पापामुळे यमयातना भोगाव्या लागतात हे न कळल्याने नेणता त्याच भोगतो. जाणता पापकर्मापासून दूर राहून अध्यात्मशास्त्राचा संप्रदायशुद्ध अभ्यास करून मुक्त होतो. ॥३४॥

नेणतां काहीं राजकारण । अपमान करून घेती प्राण । नेणतां कठीण वर्तमान । समस्तांस होये ।।३५।।

राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण इ. जीवनाची शास्त्रे न जाणणाऱ्यास पदोपदी अपमान सोसावे लागतात. चालू परिस्थितीचे भान नसेल तर जगणे कठीण होते. ॥३५॥

म्हणोनियां नेणणें खोटें । नेणते प्राणी ते करंटे । जाणतां विवरतां तुटे । जन्ममरण ।।३६।।

म्हणून अज्ञानाने आयुष्याचा नाश होतो व करंटपणा वाट्याला येतो. पण अध्यात्मशास्त्राच्या श्रवण, मनन व निदिध्यासनाने जन्ममरणाचे बंधन गळून पडते. ॥३६॥

म्हणोन अलक्ष करूं नये । जाणणें हाचि उपाये । जाणतां सांपडे सोये । परलोकाची ।।३७।।

म्हणून ज्ञानाकडे जराही दुर्लक्ष करू नये. ज्ञान हाच यशस्वी जीवनाचा एकमेव उपाय आहे. आत्मज्ञान झाले की मोक्षरूप परलोक हाती लागतो. ॥३७॥

जाणणें सकळांस प्रमाण । मूर्खास वाटे अप्रमाण । परंतु अलिप्तपणाची खूण । जाणतां कळे ।।३८।।

सर्वसाधारण सर्वांनाच ज्ञानाचे अपार महत्त्व कळते. केवळ मूर्खांना त्याचे सोयरसुतक नसते! पण जीवनात आपले असंगत्व कसे सांभाळावे ते ज्ञान्यालाच कळते. ॥३८॥

येक जाणणें करून परतें । कोण सोडी प्राणीयातें । कोणी येक कार्य जें तें । जाटिल्याविण न कळे ।।३९।।

एका ब्रह्मज्ञानावाचून या जगात माणसाला संसारबंधनातून सोडविणारे आहे कोण? व्यवहार किंवा परमार्थ दोन्ही ज्ञानावाचून यशस्वी होत नाहीत. ॥३९॥

जाणणें म्हणिजे स्मरण । नेणणें म्हणिजे विस्मरण । दोन्हींमधें कोण प्रमाण । शाहाणे जाणती ।।४०।।

आत्मस्वरूपाचे स्मरण हेच ज्ञान. त्याचे विस्मरण हेच अज्ञान. यातील काय मानावे हे विद्वानांनाच कळते. ॥४०॥

जाणते लोक शाहाणे । नेणते वेडे दैन्यवाणे । विज्ञान तेंहि जाणपणें । कळों आलें ।।४१।।

जे ज्ञानी असतात तेच शहाणे असून अज्ञानी लोक वेडेपणामुळे दैन्यवाणे जीवन जगतात. या ज्ञान व अज्ञानाबरोबर विज्ञान म्हणजे काय हेही ज्ञानानेच कळते! ॥४१॥

जेथें जाणपण खुंटले । तेथें बोलणेंही तुटलें । हेतुरहित जालें । समाधान ।।४२।।

'मी ब्रह्म जाणले' अशी अन्त:करण वृत्तीही जेथे शिल्लक रहात नाही अशा सिद्ध स्थितीला विज्ञान म्हणतात. तेथे सांगणे व साधना संपून विषयरहित वा निरपेक्ष समाधान मिळते. ॥४२॥

श्रोते म्हणती हें प्रमाण । जालें परम समाधान । परी पिंडब्रह्मांडऐक्यलक्षण । मज निरोपावें ।।४३।।

श्रोता- हे सर्व मला पटले. पूर्ण समाधान वाटले. आता पिण्ड व ब्रह्मांडाच्या ऐक्याचे लक्षण सांगावे. ॥४३॥

ब्रह्मांडी तेचि पिंडीं असे । बहुत बोलती ऐसें । परंतु याचा प्रत्यय विलसे । ऐसें केलें पाहिजे ।।४४।।

अनेक ग्रंथांतून व प्रवचनातून 'पिण्डी ते ब्रह्माण्डी' असे सांगितले जाते. परंतु ते स्पष्टपणे समजेल अशा रीतीने सांगावे. ॥४४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'जाणपणनिरूपणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'जाणपणनिरूपण' नावाचा चवथा समास समाप्त

दशक नववा : गुणरूप

समास पाचवा : अनुमाननिर्शन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पिंडासारिखी ब्रह्मांडरचना । नये आमुच्या अनुमाना । प्रचित पाहातां नाना । मतें भांबावती ।।१।।

श्रोता– ब्रह्मांडाची रचना पिंडासारखीच आहे हे आम्हाला पटत नाही. तसा अनुभव घ्यावा तर त्यासंबंधी अनेक मते गोंधळ निर्माण करतात. ॥१॥

जें पिंडीं तेचि ब्रह्मांडीं । ऐसी बोलावयाची प्रौढी । हें वचन घडीनें घडी । तत्वज्ञ बोलती ।।२।।

'जे पिंडी ते ब्रह्मांडी' असे मोठ्या झोकात बोलण्याची रीत आहे. तत्त्ववेत्ते सुद्धा वरचेवर तसे सांगत असतात. ॥२॥

पिंड ब्रह्मांड येक राहाटी । ऐसी लोकांची लोकधाटी । परी प्रत्ययाचे परीपाटीं । तगों न सके ।।३।।

पिंड व ब्रह्मांड ह्यांची घटना सारखीच आहे असे परंपरेने सांगितले जाते. पण अनुभवाच्या कसोटीवर हे सांगणे टिकत नाही. ॥३॥

स्थूळ सूक्ष्म कारण माहाकारण । हे च्यारी पिंडींचे देह जाण । विराट हिरण्य अव्याकृत मूळप्रकृती हे खूण । ब्रह्मांडींची ।।४।।

स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण हे पिंडाचे चार देह असून ब्रह्मांडाच्या त्याच देहांना विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत व मूळ प्रकृती असे अनुक्रमे म्हणतात. ॥४॥

हे शास्त्राधाटी जाणावी । परी प्रचित कैसी आणावी । प्रचित पाहातां गथागोवी । होत आहे ।।५।।

असे सांगण्याची शास्त्राची रीत असली तरी त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेताना गोंधळाची परिस्थिती निर्माण होते. ॥५॥

पिंडीं आहे अंत:करण । तरी ब्रह्मांडीं विष्णु जाण । पिंडी बोलिजेतें मन । तरी ब्रह्मांडीं चंद्रमा ।।६।।
पिंडी बुद्धी ऐसें बोलिजे । तरी ब्रह्मांडीं ब्रह्मा ऐसें जाणिजे । पिंडी चित्त ब्रह्मांडी वोळखिजे । नारायेणु ।।७।।
पिंडी बोलिजे अहंकार । ब्रह्मांडीं रुद्र हा निर्धार । ऐसा बोलिला विचार । शास्त्रांतरीं ।।८।।

पिंड → ब्रह्मांड
↓ ↓
अन्त:करण → विष्णू
↓ ↓
मन → चंद्रमा
↓ ↓
बुद्धी → ब्रह्मदेव
↓ ↓
चित्त → नारायण
↓ ↓
अहंकार → रुद्र ॥६ ते ८॥

तरी कोण विष्णूचें अंत:कर्ण । चंद्राचें कैसें मन । ब्रह्मयाचें बुद्धिलक्षण । मज निरोपावें ।।९।।

नारायेणाचें कैसें चित्त । रुद्रअहंकाराचा हेत । हा विचार पाहोन नेमस्त । मज निरोपावा ।।१०।।

पण विष्णूचे अन्त:करण, चंद्राचे मन, ब्रह्माची बुद्धी, नारायणाचे चित्त, रुद्राचा अहंकार इत्यादींचे स्पष्टीकरण सांगावे. ॥९-१०॥

प्रचितनिश्चयापुढें अनुमान । जैसें सिंहापुढें आलें स्वान । खऱ्यापुढें खोटें प्रमाण । होईल कैसें ।।११।।

अनुभवाने होणाऱ्या निश्चयापुढे केवळ कल्पना कशी टिकेल? सिंहापुढे कुत्र्याचा टिकाव कसा लागेल? खऱ्यासमोर खोटे कसे उभे राहील? ॥११॥

परी यास पारखी पाहिजे । पारखीनें निश्चय लाहिजे । परीक्षा नस्तां राहिजे । अनुमानसंशईं ।।१२।।

हा विषय लक्षात येण्यासाठी त्या विषयाचा जाणता पाहिजे. त्याच्या मदतीनेच निश्चय होतो. अन्यथा केवळ कल्पना संशयातच अडकवून ठेवते. ॥१२॥

विष्णु चंद्र आणी ब्रह्मा । नारायेण आणी रुद्रनामा । यां पाचांचीं अंत:कर्णपंचकें आम्हा । स्वामी निरोपावी ।।१३।।

विष्णू, चंद्र, ब्रह्मदेव, नारायण व रुद्र ह्यांची अन्त:करण पंचके आम्हाला समजावून सांगावीत. ॥१३॥

येथें प्रचित हें प्रमाण । नलगे शास्त्राचा अनुमान । अथवा शास्त्रीं तरी पाहोन । प्रत्ययो आणावा ।।१४।।

ह्या बाबतीत प्रत्यक्ष अनुभवच आला पाहिजे. केवळ शास्त्राचे शाब्दिक प्रमाण नको. शास्त्राभ्यासाने अनुभव येत असेल तर त्यालाही हरकत नाही. ॥१४॥

प्रचितीवीण जें बोलणें । तें अवघेंचि कंटाळवाणें । तोंड पसरून जैसें सुणें । रडोन गेलें ।।१५।।

अनुभवावाचून असलेले बोलणें तोंड उघडून विव्हळणाऱ्या कुत्र्याच्या रडण्याप्रमाणें कंटाळवाणे असते! ॥१५॥

तेथें काये हो ऐकावें । आणी काये शोधून पाहावें । जेथें प्रत्ययाच्या नावें । सुन्याकार ।।१६।।

जेथे अनुभवाचा खडखडाट असतो त्याचे काय ऐकावे? त्यातून कोणत्या लाभाची अपेक्षा ठेवावी? ॥१६॥

आवघें आंधळेचि मिळाले । तेथें डोळसाचें काय चाले । अनुभवाचे नेत्र गेले । तेथें अंधकार ।।१७।।

आंधळ्यांच्या सभेत डोळसाचे शहाणपण चालत नाही. जेथे अनुभवाचे डोळे नसतात तेथे आंधळ्यांचे साम्राज्य असते. ॥१७॥

नाहीं दुग्ध नाहीं पाणी । केली विष्ठेची सारणी । तेथें निवडायाचे धनी । ते एक डोंबकावळे ।।१८।।

राजहंस दूध व पाण्यातून दूध निवडतो. जेथे दूध व पाणी ह्यांचेऐवजी विष्ठाच असते तेथे निवडण्याचे काम करणारे डोमकावळेच असतात! ॥१८॥

आपुले इछेनें बोलिले । पिंडाऐसें ब्रह्मांड कल्पिलें । परी तें प्रचितीस आलें । कोण्या प्रकारें ।।१९।।

स्वत:चे डोके लढवून पिंड व ब्रह्मांडाच्या ऐक्याची कल्पना केली तर ती प्रत्यक्ष अनुभवाला कशी येणार? ॥१९॥

म्हणोन हा अवघाच अनुमान । अवघें कल्पनेचें रान । भलीं न घ्यावें आडरान । तश्करीं घ्यावें ।।२०।।

येथे केवळ अंदाज व कल्पनांचे जंगल माजलेले असते. साधकाने त्यात शिरू नये. अशा आडरानात परमार्थ प्रांतातील उपऱ्यांनी खुशाल शिरावे! ॥२०॥

कल्पून निर्मिले मंत्र । देव ते कल्पनामात्र । देव नाहीं स्वतंत्र । मंत्राधेन ।।२१।।

मूर्तीमध्ये प्राणप्रतिष्ठा करण्याचे मंत्र ही मानवी कल्पना आहे. देव ही सुद्धा कल्पनाच आहे. कारण 'देवता मंत्राधीन असतात' असे शास्त्र सांगते. ते स्वतंत्र नसतात. ॥२१॥

येथें न बोलतां जाणावें । बोलणें विवेका आणावें । आंधळें पाउलीं वोळखावें । विचक्षणें ।।२२।।

हा विचार फारसा गाजावाजा न करता समजावून घ्यावा. (श्रद्धेला धक्का लावू नये.) तो विवेकाने जाणून घ्यावा. जो चाणाक्ष असतो तो एखाद्याच्या चालण्यावरूनच त्याला दिसत नाही हे ओळखतो. ते बोलून दाखवत नाही. ॥२२॥

जयास जैसें भासलें । तेणें तैसें कवित्व केलें । परी हें पाहिजे निवडिलें । प्रचितीनें ।।२३।।

ज्याला जसे वाटते तसे तो शब्दबद्ध करतो. पण त्याचा खरे-खोटेपणा अनुभवाने निवडावा. ॥२३॥

ब्रह्म्यानें सकळ निर्मिलें । ब्रह्म्यास कोणें निर्माण केलें । विष्णूनें विश्व पाळिलें । विष्णूस पाळिता कवणु ।।२४।।

शास्त्र सांगते की ही सर्व सृष्टी ब्रह्मदेवाने उत्पन्न केली. पण ब्रह्मदेवाला कोणी निर्माण केले? विष्णू ती सांभाळतो. पण विष्णूला कोण सांभाळतो? ॥२४॥

रुद्र विश्वसंव्हारकर्ता । परी कोण रुद्रास संव्हारिता । कोण काळाचा नियंता । कळला पाहिजे ।।२५।।

रुद्र सृष्टीचा संहार करतो. पण त्याचा नाश कोण करतो? काळावर कोणाचे नियंत्रण आहे? ॥२५॥

याचा कळेना विचार । तो अवघा अंधकार । म्हणोनियां सारासार । विचार करणें ।।२६।।

हे सर्व जोपर्यन्त समजत नाही तोपर्यन्त अज्ञानाचा अंधार पसरलेला असतो. म्हणून वस्तुस्थितीचा विचार करावा. ॥२६॥

ब्रह्मांड स्वभावेंचि जालें । परंतु हें पिंडाकार कल्पिलें । कल्पिलें परी प्रत्यया आलें । नाहीं कदा ।।२७।।

ब्रह्मांड त्याचे ते उत्पन्न झाले असेही म्हणतात. त्याला पिंडासारख्या आकाराची कल्पना केली. पण तसा अनुभव कधीच येत नाही. ॥२७॥

पाहातां ब्रह्मांडाची प्रचिती । कित्येक संशय उठती । हें कल्पनिक श्रोतीं । नेमस्त जाणावें ।।२८।।

ब्रह्मांडाचे प्रत्यक्ष स्वरूप पाहिले तर वरील संदर्भात अनेक शंका निर्माण होतात. म्हणून त्यांच्या ऐक्याचा विचार काल्पनिक आहे हे श्रोत्याने पक्के लक्षात ठेवावे. ॥२८॥

पिंडासारिखी ब्रह्मांडरचना । कोण आणितो अनुमाना । ब्रह्मांडीं पदार्थ नाना । ते पिंडीं कैंचे ।।२९।।

ब्रह्मांडाची व पिंडाची रचना सारखी आहे असा तर्क कोणाला तरी करणे शक्य आहे का? ब्रह्मांड ज्या अनेक पदार्थांनी भरलेले दिसते ते पिंडात असणे शक्य नाही. ॥२९॥

औटकोटी भुतावळी । औटकोटी तीर्थावळी । औटकोटी मंत्रावळी । पिंडी कोठें ।।३०।।

ब्रह्मांडात साडेतीन कोटी भूते, तीर्थे व मंत्र आहेत असे म्हणतात. हे सर्व पिंडात कोठे असतात? ॥३०॥

तेतीस कोटी सुरवर । अठ्यासि सहस्त्र ऋषेश्वर । नवकोटी कात्यायेणीचा विचार । पिंडीं कोठें ।।३१।।
च्यामुंडा छपन्न कोटी । कित्येक जीव कोट्यानुकोटी । चौऱ्यासी लक्ष योनींची दाटी । पिंडी कोठें ।।३२।।
ब्रह्मांडीं पदार्थ निर्माण जाले । पृथकाकारें वेगळाले । तेहि तितुके निरोपिले । पाहिजेत पिंडीं ।।३३।।
जितुक्या औषधी तितुकीं फळे । नाना प्रकारीं रसाळें । नाना बीजें धान्यें सकळें । पिंडी निरोपावीं ।।३४।।
हे सांगतां पुरवेना । तरी उगेचि बोलावेना । बोलिलें न येतां अनुमाना । लाजिरवाणें ।।३५।।
तरी हें निरोपिलें नवचे । फुकट बोलतां काय वेचे । याकारणें अनुमानाचें । कार्य नाहीं ।।३६।।

तेहेतीस कोटी देव, अठ्यांशी हजार ऋषी, नऊ कोटी कात्यायनी, छप्पन्न कोटी चामुंडा, कोट्यवधी जीव, चौऱ्यांशी लक्ष योनींची गर्दी पिंडात कोठे असते? ब्रह्मांडात निरनिराळ्या आकाराचे पर्वतादी पदार्थ निर्माण झाले आहेत. ते सर्व पिंडात दाखवता आले पाहिजेत. अनेक वनस्पती व त्यांची नाना रसांची फळे, बिया व धान्ये पिंडात दाखवावीत. हे असे किती सांगावे? उगीच किती बोलत बसावे? जे बोलणे अनुभवाला येत नाही ते लाजलावणे असते. म्हणून हे कितीही सांगितले तरी संपणार नाही. फुकट बोलायला काय बिघडते? म्हणून हे अंदाजाचे काम नाही. ॥३१-३६॥

पांचभूतें ते ब्रह्मांडी । आणी पांचचि वर्तती पिंडी । याची पाहावी रोकडी । प्रचीत आतां ।।३७।।

वक्ता– ब्रह्मांडात जशी पंचमहाभूते आहेत तशीच ती पिंडात आहेत ह्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा. ॥३७॥

पांचा भूतांचे ब्रह्मांड । आणी पंचभूतिक हें पिंड । यावेगळें तें उदंड । अनुमानज्ञान ।।३८।।

ब्रह्मांडांच्या व पिंडाच्या घटनेत पाच महाभूतेच आहेत. याहून ह्या संदर्भात केलेला उदंड विचार केवळ काल्पनिक आहे. (देह पंचभूत मेळावा– 'ज्ञानेश्वरी' 'पंचभूतात्मकम् विश्वं'– योगवाशिष्ठ.) ॥३८॥

जितुकें अनुमानाचें बोलणें । तितुकें वमनप्राये त्यागणें । निश्चयात्मक तेंचि बोलणें । प्रत्ययाचें ।।३९।।

जे बोलणे केवळ अंदाजाचे असते ते उलटीतून पडणाऱ्या अन्नाप्रमाणे त्याज्य मानावे. अनुभवातून उतरलेले निश्चयात्मक बोलणेच स्वीकारावे. ॥३९॥

जें चि पिंडीं तेंचि ब्रह्मांडीं । प्रचित नाहीं कीं रोकडी । पंचभूतांची तांतडी । दोहीकडे ।।४०।।

दोन्हीत पांचमहाभूते भरलेली आहेत हे कळणे हाच प्रत्यक्ष अनुभव नाही काय? म्हणून पिंड व ब्रह्मांड एक आहेत. ॥४०॥

म्हणोनि देहींचे थानमान । हा तों अवघाचि अनुमान । आतां येक समाधान । मुख्य तें कैसें ।।४१।।

ब्रह्मांडातील वेगळ्या वेगळ्या ठिकाणी असलेल्या (स्थान) व निरनिराळ्या आकाराच्या (मान) वस्तू पिंडात आहेत, अशी कल्पना करणे हा कुतर्क आहे. आता ह्या विषयाचे समाधान करणारे मुख्य व स्पष्ट विवेचन ऐका. ॥४१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'अनुमाननिर्शननाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'अनुमाननिरसन' नांवाचा पाचवा समास समाप्त

दशक नववा : गुणरूप

समास सहावा : गुणरूपनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आकाश जैसें निराकार । तैसा ब्रह्माचा विचार । तेथें वायोचा विकार । तैसी मूळमाया ।।१।।

ब्रह्म आकाशाप्रमाणे निराकार आहे. आकाशात जसा अचानक वायू निर्माण होतो त्याप्रमाणे ब्रह्मस्वरूपात माया उद्भवते. ॥१॥

हें दासबोधीं असे बोलिलें । ज्ञानदशकीं प्रांजळ केलें । मूळमायेंत दाखविलें । पंचभूतिक ।।२।।

हे ह्याच ग्रंथाच्या ज्ञानदशकात सविस्तर सांगितले आहे. सूक्ष्म पंचभूतांचा मूळमायेत समावेश असल्याचे तेथे म्हटले आहे. ॥२॥

तेथें जाणीव तो सत्वगुण । मध्य तो रजोगुण । नेणीव तमोगुण । जाणिजे श्रोतीं ।।३।।

त्याच मूळमायेत त्रिगुणही सुप्तपणे असतात. ज्ञान हे सत्त्वगुणाचे, ज्ञान व अज्ञान ह्यांचे साहचर्य रजोगुणाचे व अज्ञान तमोगुणाचे असते (जाणीव = ज्ञान.). ॥३॥

म्हणाल तेथें कैंची जाणीव । तरी ऐका याचा अभिप्राव । पिंडीं माहाकारण देहीं सर्व– । साक्षिणी अवस्था ।।४।।

मूळमायेत जाणीव काय स्वरूपात रहाते ते आता समजावून घ्यावे. पिंडाच्या सर्वसाक्षिणी तुर्यावस्थेला महाकारण शरीर म्हणतात. त्यात शुद्ध ज्ञान असते. (पिंड म्हणजे जीवाचे शरीर. त्या जीवाच्या जागृती, स्वप्न व सुषुप्ती ह्या तीन अवस्था आहेत. ह्या सर्व अवस्थांचे साक्षित्व करणारी तुर्य नावाची चौथी अवस्था आहे. तुर्य तिन्ही अवस्थांच्या अनुभवांनी लिप्त होत नाही. ज्ञानरूप आत्मा हे तिचे स्वरूप आहे. म्हणून त्यांत ज्ञान किंवा जाणीव आहे. महाकारण देह– पहा. विवेक सिंधू. उत्तरार्ध प्रकरण ४) ॥४॥

तैसी मूळप्रकृती ती ब्रह्मांडींचें । देह माहाकारण साचें । म्हणोन तेथें जाणीवेचें । अधिष्ठान आलें ।।५।।

ब्रह्मांड हे ईश्वराचे शरीर आहे. त्या ईश्वराचा मूळप्रकृती हा महाकारण देह आहे. ईश्वर नित्यमुक्त, व शुद्धसत्त्वाचा असल्याने त्यालाही ज्ञान आहे. ॥५॥

असो मूळमायेभीतरीं । गुप्त त्रिगुण वास करी । पष्ट होती संधी चतुरीं । जाणावी गुणक्षोभिणी ।।६।।

मूळमायेमध्ये त्रिगुण गुप्तपणे असतात. अव्यक्त व्यक्त दशेला येण्याच्या संधिकाळी ते गुण प्रगट होऊ लागतात. ह्या मायेला गुणांचा क्षोभ करणारी माया म्हणतात. ॥६॥

जैसा तृणाचा पोटराकळा । पुढें उकलोन होये मोकळा । तैसी मूळमाया अवलीळा । गुणा प्रसवली ।।७।।

मका, गहू इ. धान्ये गवताच्या जातीची आहेत. त्या गवताच्या पोटात धान्याचे कणीस गुप्तपणे रहाते व नंतर ते उमलून मोकळे होते. त्याप्रमाणे मूळमाया अगदी सहजतेने गुणांना प्रगट करते. ॥७॥

मूळमाया वायोस्वरुप । ऐक गुणक्षोभिणीचें रुप । गुणविकार होतांचि अल्प । गुणक्षोभिणी बोलिजे ।।८।।

वायू हे मूळमायेचे स्वरूप आहे. (वायू म्हणजे शक्ती.) तिचे किंचित गुणांत परिवर्तन (विकार) होऊ लागताच तिला गुणक्षोभिणी म्हणतात. (विकार = बदल) ॥८॥

पुढें जाणीव मध्यस्त नेणीव । मिश्रित चालिला स्वभाव । तेथें मातृकास ठाव । शब्द जाला ।।९।।

ह्या गुणक्षोभिणीला व्यक्तदशा येताना जाणीव (सत्त्व) मध्यस्थ (रज) व नेणीव (तम) असे त्रिगुणात्मक परिवर्तन होते. त्यांचे ठिकाणी ध्वनी उत्पन्न झाला. वर्ण मालेचे मूळ ह्या ध्वनीत आहे. (ध्वनी = प्रणव.) ॥९॥

तों शब्दगुण आकाशींचा । ऐसा अभिप्राव येथीचा । शब्देंचि वेदशास्त्रांचा । आकार जाला ।।१०।।

शब्द किंवा ध्वनी हा आकाश ह्या महाभूताचा गुण आहे असे समजावे. बाराखडीमुळेच वेदांची रचना होऊ शकली. (बाराखडी = वर्णमाला.) ॥१०॥

पंचभूतें त्रिगुणाकार । अवघा वायोचा विकार । जाणीवनेणीवेचा विचार । वायोचि करितां ।।११।।

पाच महाभूते व त्रिगुणांनी तयार झालेली जीवसृष्टी ही वायुरूप शक्तीची अभिव्यक्ती (विकार) असून ज्ञान व अज्ञान हा बुद्धिसापेक्ष विचार शक्तीमुळेच होऊ शकतो. (समर्थांचा वायू हा शक्तिवाचक शब्द फार आवडता आहे.) ॥११॥

वायो नस्तां कैंची जाणीव । जाणीव नस्तां कैंची नेणीव । जाणीवनेणीवेस ठाव । वायोगुणें ।।१२।।

प्राण हे वायूचेच एक स्वरूप आहे. तो आहे म्हणून बुद्धी कार्यक्षम आहे. बुद्धीमुळे ज्ञान होते. अज्ञान ही ज्ञानसापेक्ष संकल्पना असून ती दोन्ही वायूमुळेच होतात. ॥१२॥

जेथें मुळींच नाहीं चळण । तेथें कैंचें जाणीवलक्षण । म्हणोनि वायोचा गुण । नेमस्त जाणावा ।।१३।।

जेथे कोणतेच स्पंदन (Activity) नसते तेथे वृत्तिज्ञान कसे असेल? म्हणून वृत्तिज्ञान वायूमुळेच होते हे नक्की. ॥१३॥

येकापासून येक जालें । हें येक उगेंचि दिसोन आलें । स्वरुप मुळींच भासलें । त्रिगुणभूतांचें ।।१४।।

आकाश, वायू, अग्नी इ. उत्पत्तीचा क्रम असला तरी पंचभूते व त्रिगुण ह्यापासून झालेला अष्टधा प्रकृतीचा एक पिंड तेवढा दिसतो. प्रत्यक्षात तोच दिसतो. ॥१४॥

ऐसा हा मुळींचा कर्दमु । पुढें पष्टतेचा अनुक्रमु । सांगतां येकापासून येक उगमु । हें हि खरें ।।१५।।

एकूण हे मूळमायेचे मिश्रण आहे. पुढे आकाशापासून पृथ्वीपर्यन्त ती तत्त्वे एकामागून एक व एकातून एक स्पष्ट होत गेली हेही शास्त्र सांगते त्याप्रमाणे खरेच आहे. ॥१५॥

वायोचा कर्दम बोलिला । तयापासून अग्नि जाला । तोहि पाहातां देखिला । कर्दमुचि ।।१६।।

आकाश व वायूच्या मिश्रणातून अग्नी उत्पन्न झाला व तोही त्याचे सगट तिन्हींचे मिश्रणच आहे. ॥१६॥

अग्नीपासून जालें आप । तेंहि कर्दमस्वरूप । आपापासून पृथ्वीचें रूप । तेंहि कर्दमरूपी ।।१७।।

अग्नीरूप मिश्रणापासून आपरूप मिश्रण व आपरूप मिश्रणापासून पृथ्वीरूप मिश्रण झाले. ॥१७॥

येथे आशंका उठिली । भूतांस जाणीव कोठें देखिली । तरी भूतांत जाणीव हे ऐकिली । नाहीं वार्ता ।।१८।।

येथे अशी शंका येते की पाच महाभूतांत ज्ञान कोठे पहावे? अचेतन महाभूतांना जाणीव असते असे कोठेही सांगितलेले नाही. ॥१८॥

जाणीव म्हणिजे जाणतें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण । वायोआंगीं सकळ गुण । मागां निरोपिलें ।।१९।।

शुद्ध जाणीव वृत्तिसापेक्ष जाणिवेच्या स्वरूपात वायूमुळे भासते. शुद्ध जाणिवेत जणू हालचाल होते ती वायूमुळे होय. जाणीवपूर्वक गतिशीलता हे वायूचे लक्षण आहे. ८-५ मध्ये वायूचे सर्व गुण सांगितले आहेत. ॥१९॥

म्हणोन जाणीवनेणीवमिश्रित । अवघें चालिलें पंचभूत । म्हणोनियां भूतांत । जाणीव असे ।। २० ।।

पंचभूतांचे सर्व व्यापार सत्त्व-तम-रजाच्या मिश्रणामुळें होतात. म्हणून पंचभूतात जाणीव आहे. (मायेत ब्रह्माचे प्रतिबिंब पडले की त्याला ईश्वर म्हणतात. तो सर्वज्ञ आहे. ईश्वर सर्वच चेतन अचेतन सृष्टीत व्यापून असल्याने त्याचा ज्ञान हा गुणही भूतांत व सत्वादि त्रिगुणात आहे. तो त्यांच्यात व्यापून राहून त्यांचे नियमन करतो. समर्थ अनेक ठिकाणी ईश्वराला वायो म्हणतात.) ॥२०॥

कोठें दिसे कोठें न दिसे । परी ते भूतीं व्यापून असे । तिक्षण बुद्धि करितां भासे । स्थूळ सूक्ष्म ।। २१ ।।

ही जाणीव किंवा ज्ञान चेतनात दिसते व अचेतनात दिसत नाही तरी ती सर्वत्र व्यापून आहे. अति सूक्ष्म विचाराने हे लक्षात येते की चेतनात ती स्पष्ट दिसते. अचेतनात दिसत नाही. लक्षात घ्यावी लागते. ॥२१॥

पंचभूतें आकारलीं । भूतीं भूतें कालवलीं । तरी पाहातां भासली । येक स्थूळ येक सूक्ष्में ।। २२ ।।

भूतांचे परस्पर पंचीकरण होऊन ती साकार झाली. तरी त्यांत एक सूक्ष्म (आकाश) तर एक स्थूळ (पृथ्वी) दिसते. ॥२२॥

निरोधवायो न भासे । तैसी जाणीव न दिसे । न दिसे परी ते असे । भूतरूपें ।। २३ ।।

वारा पडला की त्याचा स्पर्श जाणवत नाही. किंवा तो आडला तरी जणू नाहीसा होतो. त्याप्रमाणे जाणीव दिसली नाही तरी ती भूतांमध्ये असते. ॥२३॥

काष्ठीं अग्नी दिसेना । निरोधवायो भासेना । जाणीव तैसी लक्षेना । येकायेकीं ।। २४ ।।

लाकडातील अग्नी सुप्त असतो. वायू आडला की तो नाही असे वाटते. त्याप्रमाणे जाणीव चटकन कळत नाही. ॥२४॥

भूतें वेगळालीं दिसती । पाहातां येकचि भासती । बहुत धूर्तपणें प्रचिती । वोळखावी ।। २५ ।।

वर वर पाहिले तर पांची भूते वेगळी दिसतात. पण सूक्ष्म बुद्धीने त्यांचा ठाव घेऊन त्यांच्यात झालेले पंचीकरण ओळखावे. ॥२५॥

ब्रह्मापासून मूळमाया । मूळमायेपासून गुणमाया । गुणमायेपासून तया । गुणास जन्म ।। २६ ।।

ब्रह्म-मूळमाया-गुणमाया-त्रिगुण अशी उत्पत्तीची परंपरा आहे. ॥२६॥

गुणापासूनियां भूतें । पावलीं पष्ट दशेतें । ऐसियांचीं रूपें समस्तें । निरोपिलीं ।। २७ ।।

त्रिगुणांपासून पंचमहाभूते साकार झाली. अशा रीतीने त्या सर्वांचे स्वरूप सांगून झाले. ॥२७॥

आकाश गुणापासून जालें । हें कदापी नाहीं घडलें । शब्दगुणास कल्पिलें । आकाश वायां ।। २८ ।।

श्रोता– गुणांपासून आकाश निर्माण होणे कधीच शक्य नाही. आकाशाचा शब्द हा गुण आहे असे पूर्वी (ओवी १०) सांगितले आहे. गुणापासून गुणी कसा उत्पन्न होईल? हे बोलणे व्यर्थ होय. (येथे श्रोत्याने सत्त्वादी त्रिगुण व शब्दस्पर्शादी तन्मात्रा स्वरूप गुण यांची गल्लत केली आहे. त्यामुळे समर्थ त्याला झाडतात!) ॥२८॥

येक सांगतां येकचि भावी । उगीच करी गथागोवी । तया वेड्याची उगवी । कोणें करावी ।। २९ ।।

एक सांगितले असता दुसरेच डोक्यात घेऊन बसतो! उगीच गोंधळ माजवतो. त्या मूर्खाचे समाधान कोण व कसे करणार? ॥२९॥

सिकविल्यां हि कळेना । उमजविल्यां हि उमजेना । दृष्टांतेंहि तर्केना । मंदरूप ।। ३० ।।

व्यवस्थित सांगूनही समजत नाही. फोड करूनही डोक्यात शिरत नाही. योग्य दृष्टान्त देऊनही मठ्ठपणामुळे कळत नाही. ॥३०॥

भूतांहून भूत थोर । हा हि दाविला विचार । परी भूतांवडिल स्वतंत्र । कोण आहे ।।३१।।

पृथ्व्यादिकांपासून आकाशापर्यंत अधिकाधिक सूक्ष्म (थोर) आहेत हे सांगितलेच आहे. पण त्यांच्याहून सूक्ष्म व स्वतंत्र कोण आहे? त्यांचा शास्ता कोण? ॥३१॥

जेथें मूळमाया पंचभूतिक । तेथें काये राहिला विवेक । मूळमायेपरतें येक । निर्गुणब्रह्म ।।३२।।

मुळात मूळमायेतच सुप्त पंचभूते असल्याने त्यांचा विचार कितीसा करावा? त्या मूळ मायेचे अधिष्ठान (परते) निर्गुण परब्रह्म आहे. ॥३२॥

ब्रह्मीं मूळमाया जाली । तिची लीळा परीक्षिली । तंव ते निखळ वोतली । भूतेंत्रिगुणांची ।।३३।।

ब्रह्मावर मूळमाया प्रगट झाली. तिच्या खेळावरून तिची परीक्षा करताना ती भूते व गुणांची ओतीव मूर्ती आहे हे कळते (उदा. उत्पत्ती हा मायेचा खेळ दिसतो. रजोगुणाचा उत्पत्ती हा धर्म आहे. म्हणून मायेत रजोगुण आहे. इ. इ.) ॥३३॥

भूतें विकारवंत चत्वार । आकाश पाहातां निर्विकार । आकाश भूत हा विचार । उपाधीकरितां ।।३४।।

वायू, अग्नी, आप व पृथ्वी या चार भूतांना विकार आहेत. आकाश निर्विकार आहे. (उदा. भेद हा विकार आहे. वायूमध्ये भेद आहेत.) घट-मठादी उपाधीत सापडल्यासारखे होते म्हणून आकाशाला भूत मानले एवढेच! ॥३४॥

पिंडी व्यापक म्हणोन जीव । ब्रह्मांडीं व्यापक म्हणोन शिव । तैसाच हाहि अभिप्राव । आकाशाचा ।।३५।।

पिंडाच्या उपाधीत व्यापून राहतो तो जीव. ब्रह्मांडाच्या उपाधीत व्यापून राहतो तो शिव. हे दोन्ही जसे निराकार आहेत तसेच घटाकाश व मठाकाश निराकार आहे. ॥३५॥

उपाधीमधें सापडलें । सूक्ष्म पाहातां भासलें । इतुक्यासाठीं आकाश जालें । भूतरूप ।।३६।।

उपाधीत सापडल्यासारखे वाटले व 'ज्या अर्थी आकाश व्यापक आहे त्या अर्थी ते घटादी उपाधीत आहे' असा तर्कशुद्ध विचार करून त्याचे अस्तित्व स्वीकारावे लागते म्हणून ते भूत आहे. ॥३६॥

आकाश अवकाश तो भकास । परब्रह्म तें निराभास । उपाधी नस्ता जें आकाश । तेंचि ब्रह्म ।।३७।।

आकाशात सर्व पदार्थ सामावून घेण्यासाठी वाव म्हणजे अवकाश असतो. कारण ते पूर्ण रिकामे (भकास) असते. 'येथे पोकळी आहे' अशा रीतीने आकाश भासते. ब्रह्म अशा प्रकारे भासत नाही. आकाशाचा हा भास बाजूला केला की तेथे ब्रह्म आहेच! (पहा ७-३-१२) ॥३७॥

जाणीव नेणीव मध्यमान । हेंचि गुणांचे प्रमाण । येथें निरोपिले त्रिगुण । रूपेंसहित ।।३८।।

सत्त्व, तम व रज असे तीनच (प्रमाण) गुण आहेत. या समासात हे तीन गुण व त्यांना रूपाला आणणारी पाच महाभूते यांचेच वर्णन केले आहे. (उदा. पृथ्वी तमोगुणाची) ॥३८॥

प्रकृती पावली विस्तारातें । पुढें येकाचें येकचि होतें । विकारवंतचि तयातें । नेम कैंचा ।।३९।।

पुढे गुणभूतात्मक प्रकृतीचा अफाट विस्तार झाला व त्यात कशाचेही काहीही होते! हा सगळा विकारांचाच खेळ असल्याने तो कोणत्याही नियमाने बांधलेला नाही. ॥३९॥

काळें पांढरें मेळवितां । पारवे होतें तत्वता । काळें पिवळे मेळवितां । हिरवें होये ।।४०।।

काळ्यात पांढरा रंग मिळविला की पारवा व काळ्यात पिवळा मिळविला की हिरवा रंग तयार होतो. ॥४०॥

ऐसे रंग नानापरी । मेळवितां पालट धरी । तैसें दृश्य हें विकारी । विकारवंत ।।४१।।

अशा कितीतरी रंगछटा एकमेकांत रंग मिसळून तयार होतात. त्याप्रमाणे विविधतेने भरलेले हे विकारमय जगत् दिसू लागते. ॥४१॥

येका जीवनें नाना रंग । उमटों लागती तरंग । पालटाचा लागवेग । किती म्हणोन पाहावा ।।४२।।

पाणी एक असले तरी रंगात मिसळल्यावर अनेक रंगाचे ते होते. एकाच पाण्यावर कितीतरी आकाराचे तरंग उठतात. या सर्वांची संख्या व आकाराचे प्रकार कोणी व कसे मोजावेत? ॥४२॥

येका उदकाचे विकार । पाहातां दिसती अपार । पांचा भूतांचे विस्तार । चौऱ्यासी लक्ष योनी ।।४३।।

एका पाण्याचेच तरंग, फेनादी विकार मोजू गेले तर ते असंख्य आहेत. पांच महाभूतांचे चौऱ्यांशी लक्ष विकार योनींच्या रूपाने दिसतात. ॥४३॥

नाना देहाचें बीज उदक । उदकापासून सकळ लोक । किडा मुंगी स्वापदादिक । उदकेंचि होयें ।।४४।।
शुक्लीत श्रोणीत ह्मणिजे नीर । त्या नीराचें हें शरीर । नखें दंत अस्तिमात्र । उदकाच्या होती ।।४५।।
मुळ्यांचे बारीक पागोरे । तेणें पंथें उदक भरे । त्या उदकेंचि विस्तारे । वृक्षमात्र ।।४६।।
अंब्रवृक्ष मोहरा आले । अवघे उदकाकरितां जाले । फळीं फुलीं लगडले । सावकास ।।४७।।
खोड फोडून अंबे पाहतां । तेथें दिसेना सर्वथा । खांद्या फोडून फळें पाहातां । वोलीं सालें ।।४८।।
मुळापासून सेवटवरी । फळ नाहीं तदनंतरीं । जळरूप फळ चतुरीं । विवेकें जाणावें ।।४९।।
तेंचि जळ सेंड्या चढे । तेव्हां वृक्षमात्र लगडे । येकाचें येकचि घडे । येणें प्रकारें ।।५०।।
पत्रें पुष्पें फळें भेद । किती करावा अनुवाद । सूक्ष्म दृष्टीनें विशद । होत आहे ।।५१।।

मनुष्यादी सर्व शरीरात पाण्याचे प्रमाण फार मोठे आहे. सर्व लोक, किडे, मुंग्या, पशू पाण्यानेच होतात. रेत व स्त्रीबीजात पाणीच असते. त्या पाण्याने मनुष्यादी देह तयार होतात. नखे, दात व हाडे इ. कठीण पदार्थसुद्धा उदकाचेच असतात. मुळ्यांचे तंतू पाणी वाहून नेतात व त्यामुळे मोठे वृक्ष तयार होतात. आंब्यासारख्या वृक्षाला मोहर येतो तो पाण्यामुळेच. पुढे त्या वृक्षांना पाने, फुले व फळे लगडतात. खोड फोडून त्यात आंबा पाहू गेलो तर तो मुळीच दिसत नाही. फांद्या फोडून त्यांत फळ पाहू गेलो तर ओल्या सालांशिवाय काहीच दिसत नाही. मुळापासून शेंड्यापर्यंत त्यांत फळ नसते. पाण्यामुळेच फळ धरते हे चतुराने लक्षात घ्यावे. मुळातील पाणी शेंड्यापर्यंत चढून वृक्षाला फळे लगडतात. अशा प्रकारे पाण्याची फळे होतात! शिवाय पाने, फुले, फळे असे सूक्ष्म बुद्धीने निरीक्षण केल्यावर कितीतरी विस्तार दिसतो. ॥४४-५१॥

भूतांचे विकार सांगों किती । क्षणक्षणा पालटती । येकाचे येकचि होती । नाना वर्ण ।।५२।।

भूतांचे विकार किती म्हणून सांगावेत? ते क्षणाक्षणाला पालटतात. एका रंगाचे कित्येक रंग होतात. ॥५२॥

त्रिगुणभूतांची लटपट । पाहों जाता हे खटपट । बहुरूप बहु पालट । किती म्हणोन सांगावा ।।५३।।

तीन गुण व पांच महाभूते यांची ही हातचलाखी पाहण्यासाठी हा खटाटोप करावा लागला. ते किती रूपे घेतात व किती बदल घडवून आणतात ते किती सांगावेत? ॥५३॥

ये प्रकृतीचा निरास । विवेकें वारावा सावकास । मग परमात्मा परेश । अनन्यभावें भजावा ।।५४।।

या दृश्य प्रकृतीचा विवेकाने शांतपणे निरास करून तिचे अधिष्ठान असलेल्या सर्वश्रेष्ठ परमात्म्याचे सतत अनुसंधान साधावे. त्याचे भजन करावे. ॥५४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'गुणरूपनिरूपण नाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'गुणरूपनिरूपण' नावाचा सहावा समास समाप्त

दशक नववा : गुणरूप

समास सातवा : विकल्पनिर्शन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आधीं स्थूळ आहे येक । तरी मग अंत:कर्णपंचक । जाणतेपणाचा विवेक । स्थूळाकरितां ।।१।।

श्रोता– प्रथम स्थूल शरीराचा आधार आहे. म्हणूनच अन्त:करणपंचकाला अस्तित्व आहे. त्या अन्त:करणात जी जाणीव आहे ती स्थूलाच्या आधाराने रहाते. ।।१।।

तैसेंचि ब्रह्मांडेंवीण कांहीं । मूळमायेसि जाणीव नाहीं । स्थूळाच्या आधारें सर्व हि । कार्य चाले ।।२।।

त्याचप्रमाणे ब्रह्मांड या ईश्वराच्या स्थूलशरीरामुळें मूळमायेला अस्तित्व व जाणीव आहे. एकूण स्थूलाच्या आधाराने सूक्ष्माचे कार्य चालते. ।।२।।

तें स्थूळचि नस्तां निर्माण । कोठें राहेल अंत:कर्ण । ऐसा श्रोतीं केला प्रश्न । याचें उत्तर ऐका ।।३।।

हे स्थूलच नसेल तर अन्त:करण कोठे राहील? त्याचे उत्तर ऐका. ।।३।।

कोसले अथवा कांटेघरें । नाना पृष्ठिभागीं चालती घरें । जीव करिती लहानथोरें । शक्तीनुसार ।।४।।

वक्ता- कोशकिडे किंवा समुद्रातील स्वत:भोवती काटेरी शिंपला तयार करणारे जलचर आपल्या शक्तीनुसार घर तयार करून जमिनीवर फिरतात. ।।४।।

शंख सिंपी घुला कवडें । आधीं त्यांचें घर घडे । किंवा आधीं निर्माण किडे । हें विचारावें ।।५।।

शंख, शिंपली, घुला, कवडी ही घरे अशीच असतात. ही घरे आधी की ती तयार करणारे प्राणी आधी हा विचार करावा. ।।५।।

आधीं प्राणी ते होती । मग घरें निर्माण करिती । हे तों प्रत्यक्ष प्रचिती । सांगणे नलगे ।।६।।

आधी प्राणी असतात व मग ते घरे तयार करतात हे तर सर्वांनाच प्रत्यक्ष दिसते. नव्याने सांगावयास नको. ।।६।।

तैसें आधीं सूक्ष्म जाण । मग स्थूळ होतें निर्माण । येणें दृष्टांतें प्रश्न । फिटला श्रोतयांचा ।।७।।

त्याप्रमाणे प्रथम सूक्ष्म सृष्टी निर्माण होते व मग त्यासाठी स्थूलसृष्टी तयार होते. वरील उदाहरणाने श्रोत्याला त्याच्या प्रश्नाचे उत्तर दिले. (प्रथम वासना, नंतर अन्त:करण, शरीर व जग या प्रकारे सूक्ष्मातून स्थूल सृष्टी निर्माण होते) ।।७।।

तव श्रोता पुसे आणीक । जी आठवलें कांहीं येक । जन्ममृत्याचा विवेक । मज निरोपावा ।।८।।
कोण जन्मास घालितें । आणी मागुता कोण जन्म घेतें । हें प्रत्यया कैसें येतें । कोण्या प्रकारें ।।९।।
ब्रह्मा जन्मास घालितो । विष्णु प्रतिपाळ करितो । रुद्र अवघें संव्हारितो । ऐसें बोलती ।।१०।।
तरी हें प्रवृत्तीचें बोलणें । प्रत्ययास आणी उणें । प्रत्यय पाहातां श्लाघ्यवाणें । होणार नाहीं ।।११।।
ब्रह्म्यास कोणें जन्मास घातलें । विष्णूस कोणें प्रतिपाळिलें । रुद्रास कोणे संव्हारिलें । माहाप्रळईं ।।१२।।
म्हणौनि हां सृष्टीभाव । अवघा मायेचा स्वभाव । कर्ता म्हणों निर्गुण देव । तरी तो निर्विकारी ।।१३।।
म्हणावें माया जन्मास घाली । तरी हे आपणचि विस्तारली । आणी विचारितां थारली । हें हि घडेना ।।१४।।

आतां जन्मतो तो कोण । कैसी त्याची वोळखण । आणी संचिताचें लक्षण । तेंहि निरोपावें ।।१५।।
पुण्याचें कैसें रूप । आणी पापाचें कैसें स्वरूप । याहि शब्दाचा आक्षेप । कोण कर्ता ।।१६।।
हें कांहीं च न ये अनुमाना । म्हणती जन्म घेते वासना । परी ते पाहातां दिसेना । ना धरितां न ये ।।१७।।
वासना कामना आणी कल्पना । हेतु भावना मति नाना । ऐशा अनंत वृत्ती जाणा । अंत:कर्णपंचकाच्या ।।१८।।
असो हें अवघें जाणीव यंत्र । जाणीव म्हणिजे स्मरणमात्र । त्या स्मरणास जन्मसूत्र । कैसें लागे ।।१९।।
देहो निर्माण पांचा भूतांचा । वायो चाळक तयाचा । जाणणें हा मनाचा । मनोभाव ।।२०।।
ऐसें हें सहजचि घडलें । तत्वांचें गुंथाडें जालें । कोणास कोणें जन्मविलें । कोण्या प्रकारें ।।२१।।
तरी हें पाहातां दिसेना । म्हणोन जन्मचि असेना । उपजला प्राणी येना । मागुता जन्मा ।।२२।।
कोणासीच जन्म नाहीं । तरी संतसंगे केलें काई । ऐसा अभिप्राव सर्वहि । श्रोतयांचा ।।२३।।
पूर्वीं स्मरण ना विस्मरण । मधेंचि हे जालें स्मरण । अंतर्यामी अंत:कर्ण । जाणती कळा ।।२४।।
सावध आहे तों स्मरण । विकळ होतां विस्मरण । विस्मरण पडतां मरण । पावती प्राणी ।।२५।।
स्मरण विस्मरण राहिलें । मग देहास मरण आलें । पुढें जन्मास घातलें । कोणास कोणें ।।२६।।
म्हणोनी जन्मचि असेना । आणी यातना हि दिसेना । अवघी वेर्थचि कल्पना । बळावली ।।२७।।
म्हणौन जन्मचि नाहीं कोणासी । श्रोतयांची आशंका ऐसी । मरोन गेलें तें जन्मासी । मागुतें न ये ।।२८।।
वाळलें काष्ठ हिरवळेना । पडिलें फळ तें पुन्हां लागेना । तैसें पडिलें शरीर येना । जन्मास मागुतें ।।२९।।
मडकें अवचितें फुटलें । फुटलें तें फुटोनिच गेलें । तैसेंचि पुन्हां जन्मलें । नाहीं मनुष्य ।।३०।।
येथें अज्ञान आणी सज्ञान । सारिखेच जालें समान । ऐसा बळावला अनुमान । श्रोतायासी ।।३१।।

श्रोता– मला विचारण्यासारखे आणखी काही आठवत आहे. जन्म व मरणासंबंधीचे तत्त्वज्ञान मला सांगावे. जन्माला घालणारा कोण? पुन्हा जन्माला येणारा कोण? हे प्रत्यक्ष कसे कळते? असे म्हणतात की ब्रह्मदेव जन्माला घालतो, विष्णू सांभाळतो व शंकर सर्वाचा नाश करतो. पण हे परंपरेने सांगितले जाते. प्रत्यक्ष अनुभवाला ते टिकत नाही. अनुभव घेण्याचा प्रयत्न केला तर ते परंपरेला भूषणावह होणार नाही! (परंपरेवरील विश्वास उडेल.) पण ब्रह्मदेवाला कोण जन्माला घालतो? विष्णूला कोण सांभाळतो? महाप्रलयाच्या वेळी शंकराचा नाश कोण करतो? म्हणून असे म्हणावे लागते की, हे सर्व सृष्टीचे चक्र चालू ठेवणे हा मायेचा स्वभाव आहे. निर्गुण ब्रह्म हे सर्व करते असे म्हणावे तर ते विकाररहित असल्याने त्याला कर्तृत्व हा विकार संभवत नाही. मायाच जन्माला घालते असे म्हणावे तर तिला कोणी कर्ता नसल्याने ती स्वत:च हा सर्व पसारा मांडून बसली आहे, असे म्हणावे लागते. बरे ती नंतर टिकते असेही दिसत नाही. तसेच जन्माला येतो तो कोण? ते कसे ओळखावे? संचितामुळे जन्म घ्यावा लागतो ते संचित कसे असते? संचित पापपुण्यमय असते. पाप व पुण्याचे लक्षण काय? ही पापपुण्ये कोण करतो? यासंबंधी काहीच धड कळत नाही. वासनेने जन्म मिळतो असे म्हणतात, पण वासना तर दिसत नाही व पकडताही येत नाही! वासना, कामना, कल्पना, भावना, इ. अनेक प्रकारच्या अन्त:करणवृत्ती असतात. असे हे गुंतागुंतीचे जाणीव यंत्र असून सर्व जाणिवा स्मरणात स्थिर होतात. त्या स्मरणामागे जन्माचा धागा कसा बांधला जातो? देह पंचभूतांचा असून प्राणरूप वायू त्याचे व्यापार चालवितो. जाणीव हा मनाचा सहज भाव आहे. असे हे सर्व सहज घडून ब्याऐंशी तत्त्वांचे गाठोडे तयार झाले. त्यातील कोणी कोणाला कसे जन्माला घातले? हे पाहू गेले तर काहीच दिसत नाही. म्हणून पुनर्जन्म असणे शक्य नाही. एकदा जन्मलेला पुन्हा जन्मणार नाही. पुन्हा जन्मच नसेल तर संतसंगतीचे कारणच काय? (मोक्षाची खटपट कशाला?) आम्हा सर्व श्रोत्यांचे हेच मत आहे! जन्मापूर्वी स्मरण व विस्मरण यातील काहीच नव्हते. मधेच ही सृष्टी तयार होऊन देहातील अन्त:करणात ज्ञानरूप जाणीव प्रगट झाली. जागृतीत स्मरण, गाढ

झोपेत व बेशुद्धीत तात्पुरते विस्मरण व मरणात पूर्ण विस्मरण होते. स्मरण व विस्मरण या दोन्ही प्रेरणा नंतर नसतात. त्यानंतर कोणी कोणाला जन्माला घालावे? म्हणून पुनर्जन्म, यमयातना इ. सर्व कल्पनांचे बंड माजले. मला (श्रोता-पूर्वपक्ष) असे वाटते की पुनर्जन्म कोणालाच नाही. मेलेले पुन्हा जन्माला येत नाही. एकदा वाळलेली काठी पुन्हा हिरवी होत नाही. पडलेले फळ पुन्हा झाडाला लागत नाही. मेलेले शरीर पुन्हा जन्माला येत नाही. मडके फुटले की फुटलेच! तसेच माणूस पुन्हा जन्माला येत नाही. त्यामुळे अध्यात्म शास्त्राचे जाणकार व अज्ञानी दोन्ही सारखेच ठरतात. असा हा श्रोत्याचा जबरदस्त तार्किक विचार आहे. ॥८-३१॥

वक्ता म्हणे हो ऐका । अवघें पाषांड करु नका । अनुमान असेल तरी विवेका । अवलोकावे ।।३२।।

वक्ता– (सिद्धान्तपक्ष) असा सर्व नास्तिक विचार करणे ठीक नाही. त्याची शंकेची दुसरी बाजू (विवेक) लक्षपूर्वक ऐकून घ्या. ॥३२॥

प्रेत्नेंवीण कार्य जालें । जेविल्यावीण पोट भरलें । ज्ञानेंवीण मुक्त जालें । हें तों घडेना ।।३३।।

प्रयत्नावाचून जसे कार्य सिद्धीला जात नाही, जेवल्याशिवाय पोट भरत नाही त्याप्रमाणे आत्मज्ञानाशिवाय मोक्ष नाही. ॥३३॥

स्वयें आपण जेविला । त्यास वाटे लोक धाला । परंतु हें समस्तांला । घडलें पाहिजे ।।३४।।

ज्याचे पोट भरले त्याला वाटते की सगळेच जेवून तृप्त झाले. पण सर्वांना तो अनुभव यावयास हवा. (एकाचे मत हे सर्वांचे मत असू शकत नाही.) ॥३४॥

पोहणें सिकला तो तरेल । पोहणें नेणे तो बुडेल । येथें हि अनुमान करील । ऐसा कवणु ।।३५।।

जो पोहावयास शिकतो तो पाण्यावर तरंगतो. जो शिकत नाही तो बुडतो. याविषयी सुद्धा शंका घेणारा कोण आहे? ॥३५॥

तैसें जयांस ज्ञान जालें । ते ते तितुकेच तरले । ज्याचें बंधनचि तुटलें । तोचि मुक्त ।।३६।।

त्याप्रमाणे ज्यांना आत्मज्ञान होऊन अविद्येची बंधने तुटतात तेच संसारसमुद्रातून तरून जातात. मुक्त होतात. ॥३६॥

मोकळा म्हणे नाही बंधन । आणि प्रत्यक्ष बंदी पडिले जन । त्यांचे कैसें समाधान । तें तुम्ही पहा ।।३७।।

जो मुक्त असतो त्याला बंधन दिसतच नाही. पण जे प्रत्यक्ष बंधनात असतात त्यांना मुक्तीचे समाधान कसे मिळणार? त्याचा तुम्ही विचार करा. (शास्त्रदृष्टीने बंधन कल्पित आहे. आत्मज्ञानी ती कल्पना झुगारून जणू मुक्त होतो. पण हे ज्यांना साधत नाही ते कल्पित बंधनाचे दुःख भोगतात.) ॥३७॥

नेणे दुसऱ्याची तळमळ । तें मनुष्य परदुःखसीतळ । तैसाच हाहि केवळ । अनुभव जाणावा ।।३८।।

ज्यांना दुसऱ्याच्या दुःखांची फिकीर नसते ते त्यांची तळमळ जाणत नाहीत. तसेच मुक्ती व बंधन यांचेविषयी जाणावे. ॥३८॥

जयास आत्मज्ञान जालें । तत्वें तत्व विवंचिलें । खुणेसी पावतांच बाणलें । समाधान ।।३९।।

जो पुढील तत्वाने मागील तत्वाचा निरास करीत श्रीगुरूंनी सांगितलेला अनुभव घेतो (खूण) त्याला आत्मज्ञान होऊन समाधान लाभते. (आपाने पृथ्वीचा, अग्नीने आपाचा इ.) ॥३९॥

ज्ञानें चुके जन्ममरण । सगट बोलणें अप्रमाण । वेदशास्त्र आणी पुराण । मग कासयासी ।।४०।।

सामान्य लोकांची मते व बोलणी विश्वसनीय नसतात. ज्ञानाने जन्ममरण चुकते असे वेदान्तशास्त्र सांगते. सामान्यांवर विश्वास ठेवावयाचा असेल तर वेदान्तशास्त्रे व पुराणे हवीतच कशाला? ॥४०॥

वेदशास्त्रविचारबोली । माहानुभावांची मंडळी । भूमंडळीं लोक सकळी । हें मानीतना ।।४१।।

भ्रम, प्रमाद, इंद्रियांची अक्षमता व स्वार्थ हे मानवी बुद्धीतील चार दोष नसणाऱ्या ईश्वराने वेदांचे विचार शब्दबद्ध

केले आहेत. व्यास वसिष्ठादी महान ऋषींनी त्या विचारांचा अनुभव घेऊन ते अधिक स्पष्ट केले आहेत. वेद व ऋषी यांनी सामान्यांची मते फेटाळली आहेत. ॥४१॥

अवघें होतां अप्रमाण । मग आपलेंच काय प्रमाण । म्हणोन जेथें आत्मज्ञान । तोचि मुक्त ।।४२।।

या सर्वांना जर खोटे ठरवावयाचे असेल तर तुमचे (श्रोत्याचे, पूर्वपक्षाचे) मत तरी खरे कशावरून? म्हणून ज्याला आत्मज्ञान झाले तोच मुक्त समजावा. ॥४२॥

अवघेच मुक्त पाहातां नर । हाहि ज्ञानाचा उद्‌गार । ज्ञानेंविण तो उद्धार । होणार नाहीं ।।४३।।

परिपूर्ण ज्ञान (व्यतिरेक व अन्वयाचे) झाल्यावर तो सत्पुरुष सर्वच जीवसृष्टीला मुक्तस्थितीत पाहतो. हा त्याच्या ज्ञानाचा सहज होणारा परिणाम आहे. म्हणून ज्ञानावाचून तरणोपाय नाही. ॥४३॥

आत्मज्ञान कळों आलें । म्हणोन दृश्य मिथ्या जालें । परंतु वेढा लाविलें । सकळांस येणें ।।४४।।

आत्म्याचे ज्ञान झाल्यावर सर्व दृश्य सृष्टी अनिर्वचनीय मिथ्या होते. पण त्याच सृष्टीने सर्वांना बंधनात टाकले आहे! ॥४४॥

आतां प्रश्न हा फिटला । ज्ञानी ज्ञानें मुक्त जाला । अज्ञान तो बांधला । आपले कल्पनेने ।।४५।।

आता श्रोत्याचे समाधान केले आहे. ज्ञानानेच ज्ञानी मुक्त होतो. अज्ञानी स्वत:च्या भ्रामक कल्पनेने स्वत:ला बंधनात अडकवून ठेवतो. ॥४५॥

विज्ञानासारिखें अज्ञान । आणी मुक्तासारिखें बंधन । निश्चयासारिखा अनुमान । मानूं चि नये ।।४६।।

विज्ञान व अज्ञान (विज्ञान– ४३ ओवीतील ज्ञानी) मोक्ष व बंधन, निश्चय (अनुभव) व तर्क कधीच सारखे मानता कामा नये. ॥४६॥

बंधन म्हणिजे कांहींच नाहीं । परी वेढा लाविलें सर्व हि । यास उपावचि नाहीं । कळल्यावाचुंनी ।।४७।।

वास्तविक बंधन म्हणून काही अस्तित्वातच नाही! ते सत्य नाही. पण त्याने सर्व माणसांना अडकवून ठेवले आहे. या बोलण्याचे रहस्य कळल्यावाचून त्यातून सुटका नाही. ॥४७॥

कांहींच नाहीं आणी बाधी । हेंचि नवल पाहा आधीं । मिथ्या जाणिजेना बद्धि । म्हणोन बद्ध ।।४८।।

'अस्तित्वात नसून संकटात टाकते' या आश्चर्यकारक गोष्टीचा प्रथम विचार करा. बंधन उपाधीचे असते व उपाधी कल्पित असते हे कळत नाही म्हणून बंधनांची संकटे व दु:खे भोगावी लागतात. (पहा ८-८-१७) ॥४८॥

भोळा भाव सिद्धी जाव । हा उधाराचा उपाव । रोकडा मोक्षाचा अभिप्राव । विवेकें जाणावा ।।४९।।

'भोळ्या भावाने मुक्त व्हावे' हा विचार बेभरवशाचा (उधार) आहे. विवेकाने मोक्षाचे स्वरूप कळून प्रत्यक्ष अनुभव येतो. ॥४९॥

प्राणी व्हावया मोकळा । आधीं पाहिजे जाणीवकळा । सकळ जाणतां निराळा । सहजचि होये ।।५०।।

मुक्तीसाठी ज्ञान अनिवार्य आहे. या ज्ञानाचा सर्व आवाका कळून (परोक्ष) 'मी ब्रह्म' असा अनुभव येताच (अपरोक्ष) तो ज्ञानी कल्पित सृष्टीपासून अलिप्त होतो. ॥५०॥

कांहींच नेणिजे तें अज्ञान । सकळ जाणिजे तें ज्ञान । जाणीव राहतां विज्ञान । स्वयेंचि आत्मा ।।५१।।

अध्यात्मशास्त्राची जराही कल्पना नसते ते अज्ञान. वरील ओवीप्रमाणे अनुभव आला की ज्ञान. ज्ञानाला सहजता आली की विज्ञान होते व तो आत्मरूप होतो. ॥५१॥

अमृत सेऊन अमर जाला । तो म्हणे मृत्य कैसा येतो जनाला । तैसा विवेकी म्हणे बद्धाला । जन्म तो कैसा ।।५२।।

जो स्वर्गातील अमृत पिऊन अमर झाला तो म्हणतो की जीवाला मरण कसे येते? त्याप्रमाणे विवेकाने मुक्त झालेला बद्धांना विचारतो की तुम्हाला पुनर्जन्म कसा मिळतो? ॥५२॥

जाणता म्हणे जनातें । तुम्हांस भूत कैसें झडपितें । तुम्हांस वीष कैसें चढतें । निर्विष म्हणे ।।५३।।

पिशाच्च निवारणाचे ज्ञान असणारा लोकांना विचारतो की तुम्हाला भूत कसे लागते? ज्याला विषबाधा झाली नाही तो झालेल्याला विचारतो की तुम्हाला विष कसे चढते? ॥५३॥

आधीं बद्धासारिखें व्हावें । मग हें नलगेचि पुसावें । विवेक दुरी ठेऊन पाहावें । लक्षण बद्धाचें ।।५४।।

जो बंधनाचा अनुभव घेऊन मुक्त होतो तो असे प्रश्न विचारीत नाही. बद्धाची बद्धता पहाताना विवेकज्ञान दूर ठेवावे. ॥५४॥

निजेल्यास चेईला तो । म्हणे हा कां रे वोसणातो । अनुभव पाहाणेंचि आहे तो । तरी मग निजोन पाहावा ।।५५।।

झोपेत असलेल्याला पाहून जागा असलेला विचारतो की हा असा का बरळतो? त्याचे उत्तर हवे असेल तर त्याने झोपले पाहिजे! ॥५५॥

ज्ञात्याची उगवली वृत्ती । बद्धऐसी न पडे गुंती । भुकेल्याची अनुभवप्राप्ती । धाल्यास नाहीं ।।५६।।

आत्मज्ञान्याची अन्त:करणवृत्ती सतत आत्मानुसंधानात असल्याने ती बंधनात सापडत नाही. जो जेवून तृप्त असतो त्याच्या तृप्तीचा अनुभव भुकेल्याला नसतो. ॥५६॥

इतुकेन आशंका तुटली । ज्ञानें मोक्षप्राप्ती जाली । विवेक पाहतां बाणली । अंतरस्थिती ।।५७।।

आता शंकेला जागा राहिली नाही. ज्ञानाने मोक्ष प्राप्त होऊन विवेकाने आत्मस्थितीला सहजता येते. ॥५७॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'विकल्पनिर्शननाम' समास सातवा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'विकल्पनिरसन' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक नववा : गुणरूप

समास आठवा : देहान्तनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ज्ञाता सुटला ज्ञानमतें । परंतु जन्म कैसा बद्धातें । बद्धाचें काये जन्मतें । अंतकाळीं ।।१।।
बद्ध प्राणी मरोन गेले । तेथें कांहींच नाहीं उरलें । जाणीवेचें विस्मरण जालें । मरणापूर्वी ।।२।।

श्रोता– ज्ञानावर लक्ष केंद्रित करून किंवा ज्ञानयोगाने (मत = ध्यान. आपटे संस्कृत-इंग्रजी शब्दकोश) ज्ञाता मुक्त झाला. पण बद्धाला पुनर्जन्म कसा मिळतो? त्यामध्ये जन्माला येण्यासारखे काय उरते? बद्ध प्राणी मेल्यावर त्यांचे काहीच उरत नाही. मरणापूर्वी त्याच्या अन्त:करणातील जाणीव नष्ट होते. ती विस्मरणात जाते. ॥१-२॥

ऐसी घेतली आशंका । याचें उत्तर ऐका । आतां दुश्चीत होऊ नका । म्हणे वक्ता ।।३।।

वक्ता– आतां नीट लक्ष द्या. तुमच्या शंकेचे उत्तर ऐका. ॥३॥

पंचप्राण स्थळे सोडिती । प्राणरुप वासनावृत्ती । वासनामिश्रीत प्राण जाती । देह सोडुनियां ।।४।।

जीव मेल्यावर पाच प्राण आपापल्या जागा सोडतात. जीवाची वासना उदानासह त्याच्या देहाबाहेर पडते. ॥४॥

वायोसरिसी वासना गेली । ते वायोरुपेंचि राहिली । पुन्हां जन्म घेऊन आली । हेतुपरत्वें ।।५।।

वायूबरोबर गेलेली वासना वायुरूपाने राहून त्या जीवाच्या संचितानुसार (हेतू) पुन्हा नव्या देहात प्रवेश करते. ॥५॥

कित्येक प्राणी नि:शेष मरती । पुन्हा मागुते जीव येती । ढकलून दिल्हें तेणें दुखवती । हस्तपादादिक ।।६।।

पूर्णपणें मेलेला माणूस पुन्हा जिवंत होतो. तो मेला असे समजून त्याला हवे तसे ढकलल्यामुळे जिवंत झाल्यावर त्याचे हातपाय सुद्धा दुखतात! ॥६॥

सर्पदृष्टी जालियांवरी । तीं दिवसां उठवी धन्वंतरी । तेव्हां ते माघारी । वासना येते की ।।७।।

सर्पदंशाने मरण आल्यावर तीन दिवसांनी सुद्धां त्याला धन्वन्तरी जिवन्त करतो. तेव्हा ती वासनाच मागे येते. ॥७॥

कित्येक सेवें होऊन पडती । कित्येक तयांस उठविती । येमलोकींहून आणिती । माघारे प्राणी ।।८।।

कित्येक दिवस पडलेली प्रेते चांगदेवासारखा योगी उठवितो व यमलोकातून त्यांच्या वासना व जीव परत घेऊन येतो. ॥८॥

कित्येक पूर्वी श्रापिले । ते शापें देह पावले । उश्रापकाळीं पुन्हां आले । पूर्वदेहीं ।।९।।

काही माणसे शापाने दुसऱ्या देहात जन्माला येतात व नंतर उ:शापाने पुन्हा पहिल्या देहात येतात. ॥९॥

कित्येकी बहु जन्म घेतले । कित्येक परकाया प्रवेशले । ऐसे आले आणी गेले । बहुत लोक ।।१०।।

बहिणाबाईसारखीला कित्येक मागील जन्म आठवतात तर आद्य शंकराचार्यांसारखे परकाया प्रवेश करतात व पुन्हा स्वत:च्या शरीरात येतात. असे अनेकांचे बाबतीत घडले. ॥१०॥

फुंकिल्यासरिसा वायो गेला । तेथें वायोसूत निर्माण जाला । म्हणोन वायोरूप वासनेला । जन्म आहे ।।११।।

मृत्यूच्या वेळी शेवटचा श्वास सोडताना प्राण बाहेर पडताच त्याचे रूपान्तर दुसऱ्या देहाने जन्मणाऱ्या प्राणात होते. म्हणून वायुरूप वासना जन्माला येते. ।११॥

मनाच्या वृत्ती नाना । त्यांत जन्म घेते वासना । वासना पाहतां दिसेना । परंतु आहे ।।१२।।

मनात कित्येक आशा-आकांक्षा असतात. त्यातील प्रबळ व अपूर्ण राहिलेल्या, वासनारूपाने स्थिर होतात. ही वासना जाणवत नसली तरी ती आहे हे निश्चित. ॥१२॥

वासना जाणिजे जाणीवहेत । जाणीव मुळींचा मूळतंत । मूळमायेंत असे मिश्रित । कारणरुपें ।।१३।।

अन्तःकरणातील जाणीव ही वासनेला जन्म देते. मूळमायेमुळे अन्तःकरण होते व ते मूळमायेत कारण रूपाने मिसळून रहाते. ॥१३॥

कारणरूप आहे ब्रह्मांडीं । कार्यरुपें वर्ते पिंडीं । अनुमानितां तांतडीं । अनुमानेना ।।१४।।

जाणीव कारण रूपाने ब्रह्मांडात व कार्यरूपाने पिंडात रहाते. तिच्याविषयी गडबडीने विचार केला तर तिचे स्वरूप कळत नाही. ('एकोऽहं' ही मूळ जाणीव ब्रह्मांडाचे कारण आहे. नंतर त्याच कारणातून जीवसृष्टी निर्माण झाली म्हणून ती कार्य) ॥१४॥

परंतु आहे सूक्ष्मरूप । जैसें वायोचें स्वरूप । सकळ देव वायोरूप । आणी भूतसृष्टि ।।१५।।

वायू जसा सूक्ष्म तशी जाणीवही सूक्ष्म. सर्व देव व पिशाच्च सृष्टी वायुरूप आहे. ॥१५॥

वायोमधें विकार नाना । वायो तरी पाहातां दिसेना । तैसी जाणीववासना । अति सूक्ष्म ।।१६।।

वायूमध्ये अनेक भेदांचे विकार आहेत पण तो डोळ्यांनी दिसत नाही. (उदा. पंचप्राण हे वायूचेच भेद होत.) त्याप्रमाणे जाणीव व वासना अतिसूक्ष्म असल्याने दिसत नाहीत. ॥१६॥

त्रिगुण आणी पंचभूतें । हे वायोमध्यें मिश्रिते । अनुमानेना म्हणोन त्यातें । मिथ्या म्हणों नये ।।१७।।

तीन गुण व पंचमहाभूते वायूत सुप्तस्वरूपात रहातात. त्यांचे ज्ञान होत नाही. म्हणून त्यांचे अस्तित्व नाकारता येत नाही. ॥१७॥

सहज वायो चाले । तरी सुगंध दुर्गंध कळों आले । उष्ण सीतळ तप्त निवाले । प्रत्यक्ष प्राणी ।।१८।।

वायूच्या अस्तित्वामुळे सुगंध व दुर्गंध कळतात. गरम वारा वाहू लागला की माणसाचे शरीर तापते व थंड वाऱ्याने ते गार पडते असा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. ॥१८॥

वायोचेनि मेघ वोळती । वायोचेनि नक्षत्रें चालती । सकळ सृष्टीची वर्तती गती । सकळ तो वायो ।।१९।।

वायुरूप वाऱ्याने ढग जमा होतात किंवा पांगतात. वायुरूप शक्तीने नक्षत्रे त्यांच्या कक्षेत फिरतात व त्याच शक्तीने (ऊर्जा) या पृथ्वीचे सर्व व्यवहार चालतात. ॥१९॥

वायोरूपें देवतें भूतें । आंगीं भरती अकस्मातें । वीध केलियां प्रेतें । सावध होतीं ।।२०।।

वायुरूप देवता व पिशाच्चे अचानक माणसाला झडपतात. संजीवनी मंत्रासारख्या विधीने प्रेतेही जिवंत होतात. (झडपणारा वायूच व मंत्र सामर्थ्यात शक्तिरूपाने वायूच) ॥२०॥

वारें निराळें न बोले । देहामधें भरोन डोले । आळी घेऊन जन्मा आले । कित्येक प्राणी ।।२१।।

अंगात भरलेले वायुरूप वारे एकट्याने किंवा स्वतंत्रपणे देहापासून अलग राहून काहीच बोलत नाही. एखाद्या देहात शिरून ते घुमू लागते. (डोले) 'या जन्मात नाही तर पुढील जन्मात मी हे करीन' अशा जिद्दीने अनेक लोक पुन्हा जन्माला येतात (वारे = समंध) ॥२१॥

राहाणें ब्राह्मणसमंध जाती । राहणें ठेवणी सांपडती । नाना गुंतले उगवती । प्रत्यक्ष राहणें ।।२२।।

राहाण नावाच्या मंत्रयुक्त विधीने अंगात आलेले ब्रह्मसमंध निघून जातात, भूमिगत धन सापडते व अनेक प्रापंचिक अडचणी किंवा गुंतागुंतीच्या समस्या दूर होतात. ॥२२॥

ऐसा वायोचा विकार । येवंचे कळेना विस्तार । सकळ कांहीं चराचर । वायोमुळें ।।२३।।

वायूची कार्ये एवढ्या प्रकारांनी चालतात. म्हणून त्याच्या विकारांचा (कार्यरूप भेद) अंदाज लागत नाही. सर्व चर व अचर सृष्टीला वायुशक्तीचा आधार आहे. ॥२३॥

वायो स्तब्धरुपें सृष्टीधर्ता । वायो चंचळरूपें सृष्टीकर्ता । न कळे तरी विचारीं प्रवर्ता । म्हणिजे कळे ।।२४।।

वायू जेव्हा मूळमायेत लीन होऊन (स्तब्ध) असतो तेव्हा त्यात सृष्टी बीजरूपाने (धर्ता) रहाते. तो जेव्हा प्रकट होऊन क्रियाशील (चंचल) होतो तेव्हा तो सृष्टीला उत्पन्न करतो. हे लक्षात येण्यासाठी शास्त्रानुसारी विचार करावा. ॥२४॥

मुळापासून सेवटवरी । वायोचि सकळ कांही करी । वायोवेगळें कर्तुत्व चतुरीं । मज निरोपावें ।।२५।।

मूळमायेच्या अतिसूक्ष्म अस्तित्वापासून पृथ्वीच्या (शेवटच्या) स्थूल अस्तित्वापर्यंत सर्व कर्तृत्व वायूचे आहे. कोणाही विद्वानाला याहून वेगळा कर्ता दिसत असेल तर त्याने तो मला अवश्य सांगावा! ॥२५॥

जाणीवरूप मूळमाया । जाणीव जाते आपल्या ठाया । गुप्त प्रगट होऊनियां । विश्वीं वर्ते ।।२६।।

जाणीव (अहं) हे मूळमायेचे स्वरूप आहे. सृष्टी निर्माण होताना ती त्या सृष्टीत शिरते (प्रगट) व सृष्टीचा लय झाल्यावर स्वत:च्या मूळ स्वरूपात लीन (गुप्त) होते. ॥२६॥

कोठे गुप्त कोठे प्रगटे । जैसें जीवन उफाळे आटे । पुढें मागुता वोघ लोटे । भूमंडळीं ।।२७।।

ती मूळमाया जीवात प्रगट तर जडात अप्रगट असते किंवा सृष्टिकाळी प्रगट व प्रलयकाळी अप्रगट असते. उदा. पृथ्वीवर पावसाळ्यात पाण्याचे लोट येतात तर उन्हाळ्यात त्या पाण्याचा मागमूसही रहात नाही. ॥२७॥

तैसाच वायोमधें जाणीवप्रकार । उमटे आटे निरंतर । कोठें विकारें कोठें समीर । उगाच वाजे ।।२८।।

त्याप्रमाणे वायूत जाणीव प्रगट होते किंवा गुप्त होऊन राहते. हे चक्र सतत चालते. कोठे वायू (समीर) अनेक प्रकारे कार्य करतो तर काही वेळा तो शांत असतो. ॥२८॥

वारी आंगावरुन जाती । तेणें हातपाये वाळती । वारा वाजतां करपती । आलीं पिकें ।।२९।।

माणसाच्या अंगावरून वारे गेले (अर्धांगवायू) तर त्याचे हात, पाय निष्क्रिय होतात किंवा वाळतात. भयंकर वादळ झाले तर उभी पिके आडवी होऊन वाळतात. ॥२९॥

नाना रोगांची नाना वारी । पीडा करिती पृथ्वीवरी । वीज कडाडी अंबरीं । वायोमुळें ।।३०।।

प्रत्येक रोगाचे एक वारे (उदा– देवी) याप्रमाणे अनेक रोगांची अनेक वारी पृथ्वीवरील जीवांना यातना देतात. (समर्थांच्या काळी असलेली लोकांची समजूत.) आकाशात वीज कडाडते ती वायुरूप शक्तीमुळेच. ॥३०॥

वायोकरितां रागोद्धार । कळे वोळखीचा निर्धार । दीप लागे मेघ पडे हा चमत्कार । रागाद्धारीं ।।३१।।

गायकाच्या स्वरयंत्रातील प्राणशक्तिरूप वायूमुळेच निरनिराळे राग आळवले जातात. त्यांची ओळखही पटते. दीप रागाने दिवे लागणे व मेघमल्हाराने पाऊस पडणे इ. चमत्कार घडतात. ॥३१॥

वायो फुंकितां भुली पडती । वायो फुंकितां खांडकें करपती । वायोकरितां चालती । नाना मंत्र ।।३२।।

तळहातावरील अंगारा फुंकला की समोरच्या माणसाला संभ्रम निर्माण होणे, फुंकर घातल्याने फोड सुकणे व मंत्रांमध्ये सामर्थ्य निर्माण होणे इ. सर्व वायूमुळे होते. ॥३२॥

मंत्रें देव प्रगटती । मंत्रें भूते अखरकिती । बाजीगरी बोडंबरी करिती । मंत्रसामर्थ्यें ।।३३।।

मंत्रसामर्थ्याने देव प्रगट होतात. पिशाच्चे घाबरून झपाटलेल्याचा देह सोडतात व निरनिराळे चमत्कार होतात. ॥३३॥

राक्षसांची मावरचना । ते हे देवांदिकां कळेना । विचित्र सामर्थ्ये नाना । स्तंबनमोहनादिकें ।।३४।।

स्तंभन (जागीच खिळवून ठेवणे) मोहन (स्थलकालांविषयी संभ्रम) इत्यादी प्रकारची राक्षसांजवळ असलेली मायिक विद्या देवादिकांनाही कळत नाही. ॥३४॥

धडचि पिसें करावें । पिसेंच उमजवावें । नाना विकार सांगावे । किती म्हणोनी ।।३५।।

शहाण्याला वेडे करणे, वेड्याला शहाणा करणे, इ. उलट-सुलट प्रकारची वायुप्रेरित मंत्रविद्या किती सांगावी? ॥३५॥

मंत्री संग्राम देवांचा । मंत्रीं साभिमान ऋषींचा । महिमा मंत्रसामर्थ्याचा । कोण जाणे ।।३६।।

(मंत्री = मंत्राने) मंत्राच्या मदतीने देव लढतात. ऋषींना त्यांच्या मंत्र सामर्थ्याचा अभिमान असतो. असा हा वायूच्या आधाराने रहाणाऱ्या मंत्राचा महिमा किती सांगावा? ॥३६॥

मंत्रीं पक्षी आटोपिती । मूशकें स्वापदें बांधती । मंत्री माहांसर्प खिळिती । आणी धनलाभ ।।३७।।

मंत्रसामर्थ्याने पक्ष्यांना ओढून घेतात, उंदीर व पशूंना खिळवून ठेवतात, मोठ्या सर्पांना जागेवरून हालू देत नाहीत व गुप्त संपत्ती दिसते. ॥३७॥

आतां असो हा प्रश्न जाला । बद्धाचा जन्म प्रत्यया आला । मागील प्रश्न फिटला । श्रोतयाचा ।।३८।।

ही उदाहरणे पुरेत. बद्धाला जन्म कसा मिळतो ह्या प्रश्नाचे उत्तर चांगले समजेल असे दिले. श्रोत्यांची शंका दूर झाली. ॥३८॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'देहान्तनिरूपणनाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'देहान्तनिरूपण' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक नववा : गुणरूप

समास नववा : संदेहवारण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ब्रह्म वारितां वारेना । ब्रह्म सारितां सरेना । ब्रह्म कांही वोसरेना । येकीकडे ।।१।।
ब्रह्म भेदितां भेदेना । ब्रह्म छेदितां छेदेना । ब्रह्म परतें होयेना । केलें तरी ।।२।।
ब्रह्म खंडेना अखंड । ब्रह्मीं नाहीं दुसरें बंड । तरी कैसें हें ब्रह्मांड । सिरकलें मधें ।।३।।

ब्रह्म दूर करणे, सरकवणे शक्य नाही. ते एका बाजूला ओसरतही नाही. (पाण्याप्रमाणे) ब्रह्माचे तुकडे करता येत नाहीत, ते कापता येत नाही व ते प्रयत्न केला तरी ढकलले जात नाही. ते अखंड असल्याने त्याचे भाग पडत नाहीत. ब्रह्मामध्ये, ते घनदाट व एकमेव असल्याने दुसऱ्या पदार्थाला अस्तित्वच नाही. असे असताना एवढे मोठे ब्रह्मांड ब्रह्मात कसे शिरले? ॥१-३॥

पर्वत पाषाण सिळा सिखरें । नाना स्थळें स्थळांतरें । भूगोळरचना कोण्या प्रकारें । जालीं परब्रह्मीं ।।४।।
भूगोल आहे ब्रह्मामधें । ब्रह्म आहे भूगोळामधें । पाहातां येक येकामधें । प्रत्यक्ष दिसे ।।५।।
ब्रह्मी भूगोळें पैस केला । आणि भूगोळहि ब्रह्में भेदिला । विचार पाहातां प्रत्यय आला । प्रत्यक्ष आतां ।।६।।
ब्रह्मे ब्रह्मांड भेदिलें । हें तों पाहातां नीटचि जालें । परी ब्रह्मास ब्रह्मांडे भेदिलें । हें विपरीत दिसे ।।७।।
भेदिलें नाहीं म्हणावें । तरी ब्रह्मीं ब्रह्मांड स्वभावें । हें सकळांस अनुभवें । दिसत आहे ।।८।।
तरी हें आतां कैसें जालें । विचारुन पाहिजे बोलिलें । ऐसें श्रोतीं आक्षेपिलें । आक्षेपवचन ।।९।।

श्रोता– पर्वत, पर्वताची शिखरे, दगड, पत्थर, अनेक स्थळे (देश, समुद्र इ.) भूगोलाची रचना ब्रह्मस्वरूपात कशी झाली? ही पृथ्वी ब्रह्मस्वरूपात आहे व ब्रह्म पृथ्वीत आहे अशी ते परस्परांत प्रविष्ट आहेत हे तर उघड आहे. पृथ्वी ब्रह्मात ऐसपैस पसरली व ब्रह्मांडाने ब्रह्म भेदले हे ऐकताना कसेतरीच वाटते. ब्रह्मांडाने ब्रह्माचा भेद केला नाही असे म्हणावे तर ब्रह्मांड ब्रह्मातच असले पाहिजे हे तर स्पष्टच आहे. ब्रह्माने ब्रह्मांडात प्रवेश केला हे बरोबर वाटते. तरी याचे वैचारिक स्पष्टीकरण सांगावे. (वक्त्याने विचार करून उत्तर द्यावे असे म्हणण्याचा उद्धटपणा श्रोत्याजवळ नसावा.) ॥४-९॥

आतां याचें प्रत्योत्तर । सावध ऐका निरोत्तर । येथें पडिले कीं विचार । संदेहाचे ।।१०।।

वक्ता– आतां या प्रश्नाचे उत्तर ऐका. हा प्रश्न संशयातून निर्माण झाला असल्याने त्याचे उत्तर सावध होऊन तुम्ही ऐकले तर नि:शंक (निरुत्तर) व्हाल. ॥१०॥

ब्रह्मांड नाहीं म्हणों तरी दिसे । आणी दिसे म्हणों तरी नासे । आतां हें समजती कैसें । श्रोतेजन ।।११।।

ब्रह्मांडाचे अस्तित्व नाकारावे तर ते प्रत्यक्षच दिसते व दिसते म्हणून आहे असे म्हणावे तर त्याचा कल्पांती नाश होतो व ज्ञानाने बाध होतो. आता हे श्रोत्यांनी कसे समजावून घ्यावे? ॥११॥

तंव श्रोते जाले उद्दित । आहों म्हणती सावचित । प्रसंगें बोलों उचित । प्रत्योत्तर ।।१२।।

हे ऐकून श्रोत्यांची उत्कंठा वाढली. वक्ता म्हणाला नीट लक्ष देऊन ऐका. या निमित्ताने शास्त्रशुद्ध उत्तर देऊ. ॥१२॥

आकाशीं दीपास लाविलें । दीपें आकाश परतें केलें । हें तों घडेना पाहिलें । पाहिजे श्रोतीं ।।१३।।

आकाशात उंच दिवा लावल्यामुळे त्या दिव्याने आकाश पुढे सरकले असे होत नाही किंवा त्या दिव्याच्या आकाराएवढे आकाश (पाण्याप्रमाणे) बाजूला सरकत नाही. हे श्रोत्यांनी लक्षात घ्यावे. ॥१३॥

आप तेज अथवा पवन । सारूं न सकती गगन । गगन पाहातां सघन । चळेल कैसें ।।१४।।

पाणी, अग्नी व वायू आकाशाला ढकलू शकत नाहीत. आकाश अतिसूक्ष्म, व्यापक व सर्वसमावेशक असल्याने कसे दूर सरकेल? ॥१४॥

अथवा कठीण जाली मेदनी । तरी गगनें केली चाळणी । पृथ्वीचें सर्वांग भेदुनी । राहिलें गगन ।।१५।।

पृथ्वी अत्यंत कठीण असली तरी सूक्ष्म आकाश तिच्यात शिरून तिला व्यापून राहते. (प्रत्येक अणूच्या रचनेत आकाश किंवा space असते असे विज्ञान सांगते.) ॥१५॥

याची प्रचित ऐसी असे । जें जडत्वा आलें तितुकें नासे । आकाश जैसें तैसें असे । चळणार नाहीं ।।१६।।

याचा निर्णय करण्यासाठी एक लक्षात घ्यावे की पृथ्वीपासून वायूपर्यंत जे अचेतन पदार्थ आहेत ते सर्व नाश पावतात. आकाश मात्र अढळपणे जसेच्या तसे राहते. ॥१६॥

वेगळेपणें पाहावें । तयास आकाश म्हणावें । अभिन्न होतां स्वभावें । आकाश ब्रह्म ।।१७।।

ब्रह्मवस्तूपासून किंचित, द्वैतात उतरले की आकाशच जाणवते. पुन्हा ऐक्य होताच ते आकाश जणू ब्रह्मच होते. ॥१७॥

तस्मात आकाश चळेना । भेद गगनाचा कळेना । भासलें ब्रह्म तयास जाणा । आकाश म्हणावें ।।१८।।

एकूण काय तर आकाश अढळ असते त्याचा ब्रह्मापासून असलेला सूक्ष्म भेद कळत नाही. ब्रह्माच्या 'अस्ति'चा जो भास तेच आकाश समजावे. ॥१८॥

निर्गुण ब्रह्मसें भासलें । कल्पूं जातां अनुमानलें । म्हणोन आकाश बोलिलें । कल्पनेसाठीं ।।१९।।

'हे निर्गुण ब्रह्म' अशा भासाची कल्पना करताच तसा अंदाजही येऊ लागतो. म्हणजे तसा भासही होऊ लागतो. या कल्पनेलाच आकाश हे नाव दिले. ॥१९॥

कल्पनेसि भासे भास । तितुकें जाणावें आकाश । परब्रह्म निराभास । निर्विकल्प ।।२०।।

कल्पनेने जो आभासाचा भास होतो त्यालाच आकाश म्हणावे! एऱ्हवी ब्रह्म स्वसंवेद्य व कल्पनारहित आहे. ॥२०॥

पंचभूतांमधें वास । म्हणौन बोलिजे आकाश । भूतांतरीं जो ब्रह्मांश । तेंचि गगन ।।२१।।

आकाश स्वत:सह पंचमहाभूतात व्यापून रहाते व त्यांना अवकाश पुरवते म्हणून त्याला आकाश म्हणतात. पंचमहाभूतातील ब्रह्मांशाला आकाश म्हणावे. ॥२१॥

प्रत्यक्ष होतें जातें । अचळ कैसें म्हणावें त्यातें । म्हणोनियां गगनातें । भेदिलें नाहीं ।।२२।।

भूते निर्माण होतात, टिकतात व नष्ट होतात म्हणून त्यांना अचल म्हणता येत नाही. पण ती आकाश भेदून त्यात शिरत नाहीत म्हणून आकाश अचल आहे. ॥२२॥

पृथ्वी विरोन उरे जीवन । जीवन नस्तां उरे अग्न । अग्न विझतां उरे पवन । तोहि नासे ।।२३।।

पृथ्वीचा नाश झाला की पाणी उरते, पाणी आटले तरी अग्नी राहतो, अग्नी विझला तरी वायू असतो व तोही नंतर नष्ट होतो. ॥२३॥

मिथ्या आलें आणि गेलें । तेणें खरें तें भंगलें । ऐसें हें प्रचितीस आलें । कोणेंपरी ।।२४।।

जे मिथ्या असते ते आले व गेले व त्याने सत्यवस्तूला भेदले हे कोणाला व कसे अनुभवाला येणार? ॥२४॥

भ्रमें प्रत्यक्ष दिसतें । विचार पाहातां काये तेथें । भ्रममूळ या जगातें । खरें कैसें म्हणावें ।।२५।।

केवळ भ्रमाने या जगाला सत्यत्व दिले जाते. सूक्ष्म विचार केला तर जग म्हणून आहेच काय? ज्याचे अस्तित्व केवळ भ्रमावर अवलंबून आहे त्या जगाला सत्य कसे म्हणावे? ॥२५॥

भ्रम शोधितां कांहींच नाहीं । तेथें भेदिलें कोणें काई । भ्रमें भेदिलें म्हणतां ठाईं । भ्रमचि मिथ्या ।।२६।।

भ्रम तपासून पाहिला तर त्याला सत्यत्व कधीच नसते. त्या भ्रमाने होणाऱ्या भासात कोण कोणाचा भेद करील? भेदले असे भ्रमाने म्हणावे तर तोच मिथ्या असतो. ॥२६॥

भ्रमाचें रुप मिथ्या जालें । मग सुखें म्हणावें भेदिलें । मुळीं लटिकें त्यानें केलें । तेंहि तैसें ।।२७।।

एकदा भ्रम मिथ्या आहे असा निश्चय झाल्यावर कोणीही कोणालाही भेदले असे खुशाल म्हणावे! जे मुळात भ्रामक असते त्याचेकडून जे जे होते तेही भ्रामकच असते. ॥२७॥

लटिक्यानें उदंड केलें । तरी आमुचें काये गेलें । केलें म्हणतांच नाथिलें । शाहाणे जाणती ।।२८।।

जे मिथ्या (लटिके) असते त्याचे अफाट कर्तृत्व कोणी सांगितले तर त्याने आमचे काय बिघडते? 'मिथ्या मायेने केले' असे म्हणताच ते केलेले मिथ्या असते असे तत्त्ववेत्ते जाणतात. ॥२८॥

सागरामधें खसखस । तैसें परब्रह्मीं दृश्य । मतीसारिखा मतिप्रकाश । अंतरीं वाढे ।।२९।।

सागरात मूठभर खसखस टाकावी त्याप्रमाणे ब्रह्मस्वरूपावर ब्रह्मांडे भासतात. बुद्धीची सूक्ष्मता जशी वाढेल तशी तिची ज्ञानाची कक्षा वाढत जाते. ॥२९॥

मती करितां विशाळ । कवळो लागे अंतराळ । पाहातां भासे ब्रह्मगोळ । कवीठ जैसें ।।३०।।

सूक्ष्म बुद्धी व्यापक झाल्यावर (जे सूक्ष्म असते ते व्यापक असते. उदा. आकाश व ब्रह्म) ती अनंत आकाशाशी एकरूप झाल्याने ब्रह्मांड कवठाप्रमाणे दिसते. ॥३०॥

वृत्ति त्याहून विशाळ । करिता ब्रह्मांड बद्रिफळ । ब्रह्माकार होतां केवळ । कांहींच नाहीं ।।३१।।

अन्त:करण वृत्ती अधिक सूक्ष्म झाली तर ब्रह्मांड बोराएवढे दिसून वृत्ती ब्रह्मस्वरूपात गडप झाल्यावर तेही (बोर) दिसत नाही. ॥३१॥

आपण विवेकें विशाळला । मर्यादेवेगळा जाला । मग ब्रह्मगोळ देखिला । वटबीजन्यायें ।।३२।।

याच विचारानुसार अन्त:करणवृत्ती अमर्याद सूक्ष्म होऊन व्यापक झाली तर तिला ब्रह्मांड वडाच्या बीएवढे लहान दिसते. (येथे 'न्याय' हा शब्द 'वृक्षबीज न्याय' सूचक नाही. केवळ परिमाणसूचक आहे.) ॥३२॥

होतां त्याहून विस्तीर्ण । वटबीज कोटिप्रमाण । आपण होतां परिपूर्ण । कांहीच नाहीं ।।३३।।

वृत्ती त्याहून व्यापक झाल्यावर वडाच्या बीच्या एक कोट्यांश एवढ्या परिमाणाचे ब्रह्मांड दिसते व ती ब्रह्मरूप झाल्यावर (परिपूर्ण) सर्व दृश्य मावळते. ॥३३॥

आपण भ्रमें लाहानाळला । केवळ देहधारी जाला । तरी मग ब्रह्मांड त्याला । कवळेल कैसें ।।३४।।

जो भ्रमाने स्वत:च्या देहाशी तादात्म्य पावून त्याचेएवढा संकुचित होतो त्याला ब्रह्मांडाएवढे व्यापक कसे होता येईल? ॥३४॥

वृत्ति ऐसी वाढवावी । पसरुन नाहींच करावी । पूर्णब्रह्मास पुरवावी । चहूंकडे ।।३५।।

अन्त:करण वृत्ती एवढी सूक्ष्म करून (वाढवावी) व्यापक करीत करीत तिचे अस्तित्व नाहीसे करून सर्वत्र व्यापून राहिलेल्या ब्रह्माएवढी करावी. ॥३५॥

जंव येक सुवर्ण आणितां । तेणें ब्रह्मांड मढवितां । कैसें होईल तें तत्वतां । बरें पाहा ।।३६।।

वस्तु वृत्तीस कवळे । तेणें वृत्ति फाटोन वितुळे । निर्गुण आत्माच निवळे । जैसा तैसा ।।३७।।

एक गुंज सोन्याचा कितीही पातळ पत्रा केला तरी त्याने ब्रह्मांड मढवू गेले तर जसे होईल त्याप्रमाणे संकुचित व स्थूल अन्त:करण वृत्तीला ब्रह्म व्यापता येत नाही. ती त्या प्रयत्नात जणू फाटून नष्ट होते व आत्मा जसा आहे तसा अनुभवाला येतो. 'तोच मी' असे ज्ञान होते. ॥३६-३७॥

येथें फिटली आशंका । श्रोते हो संदेह धरूं नका । अनुमान असेल तरी विवेका । अवलोकावें ।।३८।।

येथें सर्व शंका फिटल्या. श्रोतेहो, आता शंका धरू नका व संशय राहिलाच असेल तर पुन्हा वरील तत्त्वज्ञानरूप विवेकाची कास धरा. ॥३८॥

विवेकें तुटे अनुमान । विवेकें होये समाधान । विवेकें आत्मनिवेदन । मोक्ष लाभे ।।३९।।

विवेकाने संशय जातात. समाधान होते व आत्मनिवेदन साध्य होऊन मोक्ष लाभतो. (पहा. ४-९, १२-५) ॥३९॥

केली मोक्षाची उपेक्षा । विवेकें सारिलें पूर्वपक्षा । सिद्धांत आत्मा प्रत्यक्षा । प्रमाण नलगे ।।४०।।

मोक्ष बंधनसापेक्ष असल्याने त्याचाही विचार बाजूला सारावा. पूर्वपक्षाला (ओवी ४ ते ९) विवेकाने दूर करावे. 'मी ब्रह्म' ह्या प्रत्यक्ष अनुभवाला (सिद्धान्त) शास्त्रप्रामाण्याची गरज नाही. ॥४०॥

हे प्रचितीचीं उत्तरें । कळती सारासारविचारें । मननध्यासें साक्षात्कारें । पावन होईजे ।।४१।।

ही बोलणी प्रत्यक्षानुभवातून आलेली असतात. सारासार (आत्मा सार, जगत् असार) विचाराने त्यातील रहस्य समजते. या विचाराचे मनन व निदिध्यासन केल्याने जीव पावन (ब्रह्म) होतो. ॥४१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'संदेहवारणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'संदेहवारण' नावाचा नववा समास समाप्त

दशक नववा : गुणरूप

समास दहावा : स्थितिनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

देउळामधें जगन्नायेक । आणी देउळावरी बैसला काक । परी तो देवाहून अधिक । म्हणों नये कीं ।।१।।

देव मंदिरात असतो व कावळा मंदिराच्या कळसावर उंच बसतो एवढ्याने तो देवाहून श्रेष्ठ ठरत नाही. ॥१॥

सभा बैसली राजद्वारीं । आणी मर्कट गेलें स्तंभावरी । परी तें सभेहून श्रेष्ठ चतुरीं । कैसें मानावे ।।२।।

राजा व त्याचे मंत्री दरबारात बसले असता माकड ध्वजस्तंभावर जाऊन बसले म्हणून ते दरबारी महाजनांहून श्रेष्ठ आहे असे शहाणा कसे म्हणेल? ॥२॥

ब्राह्मण स्नान करून गेले । आणी बक तैसेचि बैसले । परी ते ब्राह्मणापरीस भले । कैसे मानावे ।।३।।

पवित्र ब्राह्मण नदीत स्नान करून बाहेर पडतात व बगळे पाण्यातच बसतात म्हणून ते ब्राह्मणांहून श्रेष्ठ कसे मानावे?॥३॥

ब्राह्मणामधें कोणी नेमस्त । कोणी जाले अव्यावेस्त । आणी स्वान सदा ध्यानस्त । परी तें उत्तम नव्हे ।।४।।

ब्राह्मणांमध्ये काही ब्राह्मण ध्यानादी नित्यनेम करतात व काही करीत नाहीत. एखादा बगळा जरी ध्यान करिताना दिसला तरी तो ब्राह्मणाहून श्रेष्ठ कसा म्हणावा? ॥४॥

ब्राह्मण लक्षमुद्रा नेणे । मार्जर लक्षविषईं शाहाणें । परी ब्राह्मणापरीस विशेष कोणें । म्हणावें तयासी ।।५।।

ब्राह्मणाला लक्ष्याकडे टक लावून बघता येत नाही. मांजर मात्र त्यात तरबेज असते म्हणून ते ब्राह्मणाहून श्रेष्ठ कोण म्हणेल? ॥५॥

ब्राह्मण पाहे भेदाभेद । मक्षिका सर्वांस अभेद । परी तीस जाला ज्ञानबोध । हें तों न घडे कीं ।।६।।

ब्राह्मण भक्ष्य व अभक्ष्य असा फरक करतो. माशी असा फरक न करता पक्वान्न तसेच घाणीवरही बसते. म्हणून माशी 'सर्वत्र समबुद्धी झालेली ज्ञानी आहे,' असे म्हणणे शक्य नाही! ॥६॥

उंच वस्त्रें नीच ल्याला । आणि समर्थ उघडाच बैसला । परी तो आहे परीक्षिला । परीक्षवंतीं ।।७।।

कोणी क्षुल्लक व्यक्तीने राजवस्त्रे चढवली व राजा उघडा बसला तरी परीक्षा करणाऱ्यांना त्यांची ओळख पटते. ॥७॥

बाह्याकार केला अधीक । परी तो अवघा लोकिक । येथें पाहिजे मुख्य येक । अंतरनिष्ठा ।।८।।

धर्मपालन व उपासनेच्या बहिरंगांचे माजवलेले अवडंबर केवळ लौकिकासाठी असते. आत्मज्ञानासाठी अंतरनिष्ठाच आवश्यक आहे. ॥८॥

लोकिक बरा संपादिला । परी अंतरीं सावध नाहीं जाला । मुख्य देवास चुकला । तो आत्मघातकी ।।९।।

व्यवहारात बऱ्यापैकी यश मिळविले पण अंतरंगात सावध न झाल्याने आत्मज्ञान झाले नाही, तर आत्मघातच होतो. ॥९॥

देवास भजतां देवलोक । पित्रांस भजतां पित्रलोक । भूतांस भजतां भूतलोक । पाविजेतो ।।१०।।

देवतांच्या उपासनेने देवतालोक, पितरांच्या उपासनेने पितृलोक व पिशाचांच्या उपासनेने पिशाच लोक मिळतो. ॥१०॥ (पहा– भ. गीता ९-२५)

जेणें जयास भजावें । तेणें त्या लोकासी जावें । निर्गुणीं भजतां व्हावें । निर्गुणचि स्वयें ।।११।।

जो ज्याचे भजन करतो तो त्याच्या लोकात जातो. निर्गुणाची उपासना उपासकाला 'निर्गुण ब्रह्म मी आहे' असा अनुभव देते. ॥११॥

निर्गुणाचे कैसें भजन । निर्गुणीं असावें अनन्य । अनन्य होता होईजे धन्य । निश्चयेंसी ।।१२।।

निर्गुणाच्या उपासनेची रीत अशी आहे की जीवाने ब्रह्माहून वेगळे राहू नये. त्याच्याशी ऐक्य साधताच मोक्ष मिळतो (धन्य). ॥१२॥

सकळ केलियाचें सार्थक । देव वोळखावा येक । आपण कोण हा विवेक । पाहिला पाहिजे ।।१३।।

कृत्य म्हणजे जे जे करावयाचे ते. कृतकृत्य म्हणजे जे करावयाचे ते केलेला. खरा देव ओळखल्याने माणूस कृतकृत्य होतो. त्यासाठी; 'मी'चे खरे स्वरूप जाणण्यासाठी विचार केला पाहिजे. ॥१३॥

देव पाहातां निराकार । आपला तों माईक विचार । सोहं आत्मा हा निर्धार । बाणोन गेला ।।१४।।

आत्मरूप देव निर्गुण निराकार आहे. 'मी'शी संबंधित असलेला सर्व विचार देहाच्या संदर्भात असल्याने मायिक असतो. 'मी आत्मा आहे' असा 'सोऽहं'चा पारमार्थिक विचार बाणला पाहिजे. ॥१४॥

आतां अनुमान तो काई । वस्तु आहे वस्तुचा ठाईं । देहभाव काहींच नाहीं । धांडोळितां ।।१५।।

तो बाणल्यावर संशय व तर्काचे कारणच काय? आत्मा आत्मरूपाने असायचा तेथेच आहे. त्याचा 'मी' म्हणून अनुभव आल्यावर देहभाव कितीही शोधला तरी सापडत नाही! ॥१५॥

सिद्धास आणी साधन । हा तों अवघाच अनुमान । मुक्तास आणी बंधन । आडळेना ।।१६।।

मोक्षस्थिती मिळाल्यावर त्याने साधन केले पाहिजे असे म्हणणे वायफळ होय. कारण त्याला देहभावाचे बंधन सापडतच नाही. ॥१६॥

साधनें जें काही साधावें । तें तों आपणचि स्वभावें । आतां साधकाच्या नावें । सुन्याकार ।।१७।।

साधन करून जे साधावयाचे ते ब्रह्म सहजच मी आहे असा अनुभव आल्यानंतर साधनांचा साधनपणाच संपून जातो. ॥१७॥

कुल्लाळ पावला राजपदवी । आतां रासभें कासया राखावीं । कुल्लाळपणाची उठाठेवी । कासया पाहिजे ।।१८।।

कुंभार जर राजा झाला तर त्याने पूर्वीसारखी गाढवे सांभाळण्याचे काम कशासाठी करावे? व कुंभारकी तरी कां करावी? ॥१८॥

तैसा अवघा वृत्तीभाव । नाना साधनांचा उपाव । साध्य जालियां कैंचा ठाव । साधनांसी ।।१९।।

त्याचप्रमाणें अन्त:करण वृत्तीचे सर्व व्यवहार आत्मानुसंधानात होऊ लागल्यावर (राजा होणे) अनेक प्रकारची साधने करणें (गाढवे वळणे) निरर्थक ठरून त्यांचे साधनत्व संपते. ॥१९॥

साधनें काय साधावें । नेमें काये फळ घ्यावें । आपण वस्तु भरंगळावे । कासयासी ।।२०।।

ती साधने आता काय साधून देतील? नित्यनेम करून कोणते अधिक फळ मिळेल? साधना व नित्यनेमाच्या निमित्ताने आत्मरूप मी ने 'स्वस्थता' सोडून का हिंडावे? ॥२०॥

देह तरी पांचा भूतांचा । जीव तरी अंश ब्रह्मींचा । परमात्मा तरी अनन्याचा । ठाव पाहा ।।२१।।

देहाच्या घटनेत पांच महाभूते आहेत. जीवात्मा हा परमात्म्याचा कल्पित अंश आहे. म्हणून जीवाने ब्रह्माशी अनन्य होण्याची परिसीमा (ठाव) गाठावी. अनन्यरूप व्हावे.।।२१।।

उगेंचि पाहातां मीपण दिसे । शोध घेतां काहींच नसे । तत्वें तत्व निरसें । पुढें निखळ आत्मा ।।२२।।

वरवर पाहिले तर 'अहं' भासतो. त्याचा ठाव घेण्याचा प्रयत्न करताच तो मिथ्या असल्याने कोठे जातो ते कळत नाही. पुढील तत्त्वाच्या अनुसंधानाने मागील निरस्त होताच आत्मा उरतो. ।।२२।।

आत्मा आहे आत्मपणें । जीव आहे जीवपणें । माया आहे मायापणें । विस्तारली ।।२३।।

आत्मा आत्मरूपाने व्यापून आहे. जीव जीवत्वामुळें परिच्छिन्न आहे. माया अध्यस्तरूपाने आपली विविधरूपे दाखविते. ।।२३।।

ऐसें अवघेंचि आहे । आणी आपण हि कोणीयेक आहे । हे सकळ शोधून पाहे । तोचि ज्ञानी ।।२४।।

असे हे सर्व त्या त्या रूपाने आहे. ह्याशिवाय 'मी' हेही स्फुरण आहे. ह्या सर्वांचे यथार्थ ज्ञान ज्याला आहे तोच खरा ज्ञानी. ।।२४।।

शोधूं जाणें सकळांसी । परी पाहों नेणे आपणासी । ऐसा ज्ञानी येकदेसी । वृत्तिरूपें ।।२५।।

दृश्याच्या प्रचंड पसाऱ्याचा शोध घेतो पण जो 'मी'चा शोध घेत नाही असा वृत्तिज्ञानावर समाधान मानणारा एकांगी होतो. ।।२५।।

तें वृत्तिरूप जरी पाहिलें । तरी मग कांहीच नाहीं राहिलें । प्रकृतिनिरासें अवघें चि गेलें । विकारवंत ।।२६।।

वृत्तिज्ञानाचा ठाव घेता घेता प्रकृतीचा निरास होऊन सर्व विकारी तत्त्वे मागे पडून काहीच शिल्लक राहत नाही. (सर्व सगुण पांचभौतिक पसारा, देह व जगतासह बाधित होतो.) ।।२६।।

उरलें ते निखळ निर्गुण । विवंचितां तेंचि आपण । ऐसी हे परमार्थाची खूण । अगाध आहे ।।२७।।

उरते ते केवळ शुद्ध निर्गुण ब्रह्म. त्याचा विचार करता तेच 'मीचे' स्वरूप आहे. असे हे परमार्थाचे रहस्य मोठे गहन गूढ आहे. ।।२७।।

फळ येक आपण येक । ऐसा नाहीं हा विवेक । फळांचे फळ कोणीयेक । स्वयेंचि होईजे ।।२८।।

फळ वेगळे व फळाचा भोक्ता वेगळा असे परमार्थिक तत्त्वज्ञान सांगत नाही. भोक्त्याने (जीव) फळच व्हावे. (आत्मा) ।।२८।।

रंक होता राजा झाला । बरें पाहातां प्रत्यये आला । रंकपणाचा गल्बला । रंकी करावा ।।२९।।

रंकाचा वास्तवात राजा झाला (स्वप्नात नव्हे) तर दारिद्र्याचे चटके दरिद्र्याने खुशाल भोगावेत. ह्या राजाने नव्हे! ।।२९।।

वेद शास्त्रें पुराणें । नाना साधनें निरूपणें । सिद्ध साधु ज्याकारणें । नाना सायास करिती ।।३०।।

वेद, उत्तर मीमांसादी शास्त्रे व पुराणे, प्रवचने, ध्यानादी साधने ज्यासाठी आहेत व सिद्ध आणि साधुसुद्धा ज्यासाठी अनेक खडतर साधने करतात..... ।।३०।।

तें ब्रह्मरूप आपणचि आंगें । सारासारविचारप्रसंगे । करणें न करणें वाउगें । काहीच नाहीं ।।३१।।

ते 'ब्रह्म मीच आहे' असा सारासार विचाराने अनुभव आल्यावर हे करावे, हे करू नये ही दोन्ही किंवा साधन करावे किंवा करू नये ही दोन्ही निरर्थक होतात. ।।३१।।

रंक राजआज्ञेसि भ्यालें । तेंचि पुढें राजा जालें । मग तें भयेचि उडालें । रंकपणासरिसें ।।३२।।

रंकाने राजाच्या अनुशासनाला भिऊन असावे. पण तो रंकच राजा झाल्यावर ते भय रंकपणाबरोबरच नष्ट होते. ।।३२।।

वेदे वेदाज्ञेने चालावें । सच्छास्त्रें शास्त्र अभ्यासावें । तीर्थे तीर्थास जावे । कोण्या प्रकारें ।।३३।।

वेदाने वेदाज्ञेप्रमाणें वागावे, शास्त्रानेच शास्त्राचा अभ्यास करावा, तीर्थाने तीर्थयात्रेला जावे हे सर्व कसे शक्य आहे? ।।३३।।

अमृतें सेवावे अमृत । अनंतें पाहावा अनंत । भगवंतें लक्षावा भगवंत । कोण्या प्रकारें ।।३४।।
संतें असंत त्यागावे । निर्गुणें निर्गुणासी भंगावें । स्वरूपें स्वरूपी रंगावें । कोण्या प्रकारें ।।३५।।
अंजनें ल्यावें अंजन । धनें साधावें धन । निरंजनें निरंजन । कैसें अनुभवावें ।।३६।।

अमृताने अमृत प्यावे, अनंताने अनंताचे दर्शन घ्यावे. भगवंताने भगवंताचे ध्यान करावे. सत् ने असत् त्यागावे, निर्गुणाने निर्गुणाचा बाध करावा, आत्म्याने आत्मरंग लावावा, अंजनाने अंजन घालावे, धनाने धनाचा शोध घ्यावा, निरंजनाने निरंजनाचा अनुभव घ्यावा हे सर्व कसे शक्य आहे? ।।३४ ते ३६।।

साध्य करावें साधनासी । ध्येयें धरावें ध्यानासी । उन्मनें आवरावें मनासी । कोण्या प्रकारें ।।३७।।

साध्याने साधना करावी, ध्येयाने स्वत:चे ध्यान करावे व उन्मनाने मनाला आवरावे हे सर्व कसे शक्य आहे? तात्पर्य जीवनमुक्ताला साधना व विधिकिंकरत्व नाही. ।।३७।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'स्थितिनिरूपणनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'स्थितिनिरूपण' नावाचा दहावा समास समाप्त
—दशक नववा समाप्त—

दशक दहावा : जगज्ज्योती

समास पहिला : अंतःकर्णयेक

॥ श्रीराम समर्थ ॥

सकळांचे अंतःकरण येक । किंवा येक नव्हे अनेक । ऐसें हे निश्चयात्मक । मज निरोपावें ।।१।।

श्रोता– सर्व जीवांचे अन्तःकरण एकच आहे की ती अनेक आहेत त्याचे निश्चित उत्तर मला द्यावे. ॥१॥

ऐसें श्रोतयानें पुसिलें । अंतःकरण येक किं वेगळालें । यांचे उत्तर ऐकिलें । पाहिजे श्रोतीं ।।२।।

वक्ता– सर्वांचे अन्तःकरण एक की वेगळे वेगळे असा प्रश्न श्रोत्याने विचारला आहे. त्याचे उत्तर आता श्रोत्याने ऐकावे. ॥२॥

समस्तांचें अंतःकर्ण येक । निश्चयो जाणावा नेमक । हा प्रत्ययाचा विवेक । तुज निरोपिला ।।३।।

सर्व जीवांचे (माणसांचे) अन्तःकरण एकच आहे असा ह्या बाबतीत ठाम निर्णय आहे. हे विचाराने पटते. (प्रत्यय) ॥३॥

श्रोता म्हणे वक्तयासी । अंतःकर्ण येक समस्तांसी । तरी मिळेना येकयेकासी । काये निमित्य ।।४।।
येक जेवितां अवघे धाले । येक निवतां अवघे निवाले । येक मरतां अवघे मेले । पाहिजेत कीं ।।५।।
येक सुखी येक दुःखी । ऐसें वर्ततें लोकिकी । येका अंतःकरणाची वोळखी । कैसी जाणावी ।।६।।
जनीं वेगळाली भावना । कोणास कोणीच मिळेना । म्हणौन हें अनुमाना । येत नाहीं ।।७।।
अंतःकर्ण येक असतें । तरी येकाचे येकास कळों येतें । कांही चोरितांच न येतें । गौप्य गुह्य ।।८।।
याकारणें अनुमानेना । अंतःकर्ण येक हें घडेना । विरोध लागला तना । काये निमित्य ।।९।।
सर्प डसाया येतो । प्राणी भेऊन पळतो । येक अंतःकरण तरी तो । विरोध नसावा ।।१०।।

श्रोता–

सर्वांचे अन्तःकरण एक असते तर सर्वांच्या अन्तःकरणांची एकवाक्यता होऊन सारखा अनुभव येऊन त्यात सामरस्य हवे होते. ते का नाही? एक जेवल्यावर सर्वांना तृप्ती आली पाहिजे. एकाचे समाधान झाले की सर्वांचे व्हावयाला हवे. एकाला मरण आले की सर्वांना आले पाहिजे! व्यवहारात एक सुखी व दुसरा दुःखी असे दिसत असताना अन्तःकरण एक हे कसे पटावे? माणसामाणसांचे वेगळे वेगळे विचार व प्रवृत्ती असून कोणाचे कोणाशी जुळत नसताना अन्तःकरण एक हा सिद्धान्त तर्काला टिकत नाही. अन्तःकरण एक असते तर एकाचे विचार दुसऱ्याला कळले असते. कोणालाही मनात काहीच ठेवता आले नसते. सर्वत्र संघर्ष दिसला नसता, म्हणून हे पटत नाही. साप येताना पाहून तो चावण्याच्या भीतीने प्राणी पळतात. अशी भीती वाटावयास नको. म्हणून अन्तःकरण एक नाही. ॥४-१०॥

ऐसी श्रोतयाची आशंका । वक्ता म्हणे चळों नका । सावध होऊन ऐका । निरूपण ।।११।।

वक्ता– श्रोतेहो, विवेकापासून ढळू नका. सावध चित्ताने ह्यासंबंधीचे स्पष्टीकरण ऐका. ॥११॥

अंतःकर्ण ह्मणिजे जाणीव । जाणीव जाणता स्वभाव । देहरक्षणाचा उपाव । जाणती कळा ।।१२।।

अन्तःकरण म्हणजे अचेतन मनबुद्ध्यादि नसून जाणीव हे त्याचे स्वरूप आहे (चिदाभास). प्राण्याचा ‘कळणे’ हा

सहजस्वभाव आहे. कळणे हीच जाणीव व तेच अन्त:करण. प्राण्यांना स्वरक्षणाची सहज जाणीव (Instinct) असते.

सर्प जाणोन डंखू आला । प्राणी जाणोन पळाला । दोहींकडे जाणीवेला । बरें पाहा ।।१३।।

साप स्वरक्षणाच्या जाणिवेने चावतो व प्राणी स्वरक्षणाच्या जाणिवेने पळतो, दोन्हीतील जाणीव नीट लक्षात घ्या. ।।१३।।

दोहींकडे जाणीवेसी पाहिलें । तरी अंत:कर्ण येकचि जालें । विचारितां प्रत्यया आलें । जाणीवरूपें ।१४।।

दोन्हीकडील फक्त जाणिवेचा विचार केला तर जाणीवरूप अन्त:करण एक आहे हे विचाराने पटते. (प्रत्यय.) ।।१४।।

जाणीवरूपें अंत:कर्ण । सकळांचे येक हें प्रमाण । जीवमात्रास जाणपण । येकचि असे ।।१५।।

जाणीवरूप अन्त:करण सर्वांचे एक आहे हे आता प्रमाणित म्हणजे सिद्ध झाले. सर्व जीवांचे अन्त:करण एक आहे. ।।१५।।

येके दृष्टीचें देखणें । येकें जिव्हेचें चाखणें । ऐकणें स्पर्शणें वास घेणें । सर्वत्रास येक ।।१६।।

डोळ्यांनी पाहून, जिभेने चव घेऊन, ऐकून, स्पर्श करून, वास घेऊन सर्व प्राण्यांना रूपादी कळतात. हे कळणे एकच आहे. ।।१६।।

पशु पक्षी किडा मुंगी । जीवमात्र निर्माण जगीं । जाणीवकळा सर्वांलागीं । येकचि आहे. ।।१७।।

पशू, पक्षी, कीटक, मुंगी इ अनंत जीव या सृष्टीत होतात. पण 'जाणणे' हे सर्वांना सामान्य आहे. एकच आहे. ।।१७।।

सर्वांस जळ तें सीतळ । सर्वांस अग्नि ते जाळ । सर्वांस अंत:कर्ण केवळ । जाणती कळा ।।१८।।

सर्व प्राण्यांना पाणी शीतल आहे, अग्नी उष्ण आहे. कारण सर्वांची जाणती कळा म्हणजे अंत:करण एकच आहे. ।।१८।।

आवडे नावडे ऐसें जालें । तरी हें देहस्वभावावरी गेलें । परंतु हें कळों आलें । अंत:कर्णयोगें ।।१९।।

'हे आवडते' 'ते आवडत नाही' हे सहजस्वभावानुसार असते. पण ही आवड-नावड निवड सर्वांनाच अंत:करणामुळे कळते. ।।१९।।

सर्वांचे अंत:कर्ण येक । ऐसा निश्चयो निश्चयात्मक । जाणती याचें कौतुक । चहुंकडे ।।२०।।

यावरून 'सर्वांचे अंत:करण एक' असा दृढ निश्चय व्हावा. या सिद्धांताचा सर्व प्राण्यांमध्ये अनुभव येतो हा त्याचा विशेष आहे. (कौतुक) ।।२०।।

इतुकेन फिटली आशंका । आतां अनुमान करूं नका । जाणणें तितुकें येका । अंत:कर्णाचें ।।२१।।

आता शंकेला जागाच राहिली नाही. तर्क चालवू नये हे चांगले. जेथे जेथे जाणणे आहे, ते अंत:करणाचे असून ते एक आहे. ।।२१।।

जाणोन जीव चारा घेती । जाणोन भिती लपती । जाणोनियां पळोन जाती । प्राणीमात्र ।।२२।।

भूक जाणून जीव अन्न खातात, धोका ओळखून लपतात व स्वरक्षणाची गरज लक्षात घेऊन पळतात. (येथे समर्थ अंत:करणाऐवजी जीव असा शब्द वापरतात. बाराव्या ओवीत अंत:करणाचे जाणीव हे स्वरूप सांगितले आहे. मन, बुद्धी, चित्त, अहंकार व अंत:करण हे अंत:करण पंचक पांचभौतिक व त्रिगुणात्मक असल्याने अचेतन आहे. त्यांत आत्म्याचा ज्ञान प्रकाश फाकला (चिदाभास) की तोच जीव. अचेतनाला जाणीव नसते. चेतनाला असते. म्हणून 'चिदाभासासह अंत:करण' जाणते.) ।।२२।।

किडामुंगीपासून ब्रह्मादिक । समस्तांस अंत:कर्ण येक । ये गोष्टीचें कौतुक । प्रत्यें जाणावें ।।२३।।

किडामुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांच्या अंत:करणाचे स्वरूप सारखेच म्हणजे एकच आहे. हे वैशिष्ट्य प्रत्यक्षच कळते. ॥२३॥

थोर लहान तरी अग्नी । थोडें बहु तरी पाणी । न्यून पूर्ण तरी प्राणी । अंत:कर्णे जाणती ।।२४।।

अग्नी लहान असला काय किंवा मोठा असला तरी तो अग्नीच असतो. पाणी थोडे असले काय आणि पुष्कळ असले तरी पाणीच असते. त्याचप्रमाणे जाणीव कमी अथवा पूर्ण असली तरी सर्व प्राणी अंत:करणाने जाणतात. ॥२४॥

कोठें उणें कोठें अधीक । परंतु जिनसमासला येक । जंगम प्राणी कोणायेक । जाटिल्याविण नाहीं ।।२५।।

ही जाणीव कोठे प्रगल्भ (माणूस) असते तर कोठे अगदीच देहजीवनापुरती (मुंगी) असते. परंतु अंत:करण व त्यातील चिदाभास ही सामुग्री किंवा घटक तेच असतात. परंतु कोणताही सजीव प्राणी (जंगम) जाणिवेशिवाय नाही. ॥२५॥

जाणीव ह्मणिजे अंत:कर्ण । अंत:कर्ण विष्णूचा अंश जाण । विष्णू करितो पाळण । येणें प्रकारें ।।२६।।

जाणीव म्हणजे अंत:करण हा देहातील विष्णूचा अंश मानावा. तो जीवाला अशा प्रकारे (ओवी २२) सांभाळतो. ॥२६॥

नेणतां प्राणी संव्हारतो । नेणीव तमोगुण बोलिजेतो । तमोगुणें रुद्र संव्हारितो । येणें प्रकारें ।।२७।।

कळले नाही तर प्राण्याचा नाश होतो. न कळणे यालाच तमोगुण म्हणतात व तोच रुद्र समजावा. तो नाश करतो. ॥२७॥

कांहीं जाणीव कांहीं नेणीव । हा रजोगुणाचा स्वभाव । जाणतां नेणतां जीव । जन्मास येती ।।२८।।

काहीं कळणे, काहीं न कळणे हे रजोगुणाचे स्वरूप असून असा काही जाणता काही न जाणता जीव जन्माला येतो. ॥२८॥

जाणीवेनें होतें सुख । नेणीवेनें होतें दु:ख । सुखदु:ख अवश्यक । उत्पत्तिगुणें ।।२९।।

ज्ञानामुळे सुख, न कळले तर दु:ख. जन्माला आल्यामुळेच सुखदु:खाचे भोग भोगावे लागतात. ॥२९॥

जाणण्यानेणण्याची बुद्धि । तोचि देहीं जाणावा विधी । स्थूळ देहीं ब्रह्मा त्रिशुद्धि । उत्पत्तिकर्ता ।।३०।।

ही जाणणारी व न जाणणारी रजोगुणात्मक बुद्धी म्हणजेच देहातील ब्रह्मदेव समजावा. स्थूल शरीराला जन्माला घालणारा निश्चितपणे ब्रह्मदेव होय. ॥३०॥

ऐसा उत्पत्ती स्थिती संहार । प्रसंगें बोलिला विचार । परंतु याचा निर्धार । प्रत्यें पाहावा ।।३१।।

असा हा उत्पत्ती, स्थिती व नाशाचा विचार प्रसंगाने सांगितला (पहा– ९-७-१ ते ५) पण सूक्ष्म विचाराने हा निश्चय पक्का करून घ्यावा. ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'अंत:कर्णयेकनाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'अंत:कर्णयेक' नावाचा पहिला समास समाप्त

दशक दहावा : जगज्जोती

समास दुसरा : देहआशंका

॥ श्रीराम समर्थ ॥

स्वामीनें विचार दाखविला । येथें विष्णूचा अभाव दिसोन आला । ब्रह्मा विष्णु महेशाला । उरी नाहीं ।।१।।
उत्पत्ति स्थिती संव्हार । ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । याचा पाहतां विचार । प्रत्ययो नाहीं ।।२।।
ब्रह्मा उत्पत्तिकर्ता चौमुखांचा । येथें प्रत्ययो नाहीं त्याचा । पाळणकर्ता विष्णु चौभुजांचा । तो हि ऐकोन जाणों ।।३।।
महेश संव्हार करितो । हाहि प्रत्ययो कैसा येतो । लिंगमहिमा पुराणीं तो । विपरीत बोलिला ।।४।।

श्रोता– आताच आपण जे सांगितले त्यात ब्रह्मदेव, विष्णू व महेशांच्या प्रसिद्ध रूपांचा कोठेच समावेश नाही. ब्रह्मदेवाची उत्पत्ती, विष्णूचा सांभाळ व महेशाचा संहार या त्यांच्या कार्यांचा पत्ताच नाही. उत्पत्ती करणाऱ्या ब्रह्मदेवाला चार तोंडे आहेत व तो तर आपल्या सांगण्यात नाही. सांभाळ करणाऱ्या विष्णूला चार हात आहेत हेही ऐकूनच समाधान मानावयाचे! महेशाकडून होणारा संहार कोठे दिसतो? पुराणांमध्ये शिवलिंग माहात्म्य सांगताना तोच उत्पत्त्यादि सर्व करतो (विपरीत) असे म्हटले आहे. ॥१-४॥

मूळमायेस कोणें केलें । हें तों पाहिजे कळलें । तिही देवांचे रूप जालें । ऐलिकडे ।।५।।
मूळमाया लोकजननी । तयेपासून गुणक्षोभिणी । गुणक्षोभिणीपासून त्रिगुणी । जन्म देवा ।।६।।
ऐसें बोलती शास्त्रकारक । आणि प्रवृत्तीचेहि लोक । प्रत्यये पुसतां कित्येक । आकांत करिती ।।७।।
म्हणोन त्यास पुसावेना । त्यांचेन प्रत्ययो आणवेना । प्रत्ययेंविण प्रेत्न नाना । ठकाठकी ।।८।।
प्रचितीवीण वैद्य म्हणवी । उगीच करी उठाठेवी । तया मूर्खाला गोवी । प्राणीमात्र ।।९।।
तैसाच हाहि विचार । प्रत्यये करावा निर्धार । प्रत्ययें नस्तां अंधकार । गुरुशिष्यांसी ।।१०।।
बरें लोकांस काये म्हणावें । लोक म्हणती तेंचि बरवें । परंतु स्वामीनें सांगावें । विशद करूनी ।।११।।

मूळमाया कोणी निर्माण केली हेही समजले पाहिजे. कारण तिन्ही देव तिच्या नंतरचे आहेत (ऐलीकडे). मूळमायेत बीजरूपाने सर्व लोक (विष्णुलोक इ.) असतात. तीच गुणक्षोभिणी होऊन नंतर तिच्यापासून त्रिगुणात्मक ब्रह्मादी जन्माला आले. अध्यात्म शास्त्र व लोकव्यवहार हेच सांगतो. पण त्यांना यासंबंधी काही स्पष्टीकरण विचारावे तर ते 'तुम्ही पाखंडी आहात, बुद्धिवादी आहात' इ. प्रकारे आगपाखड करतात! म्हणून त्यांना विचारता येत नाही व त्यांची स्पष्टीकरण करून समाधान करण्याइतकी पात्रता नाही. नीट समजल्याशिवाय काही साधना करावी (प्रेत्न) तर त्यात स्वत:ची व दुसऱ्याची फसवणूकच होते (ठका-ठकी). ज्ञान व अनुभव नसताना कोणी वैद्य म्हणून मिरवू लागून व्यवसाय करू लागला तर त्या मूर्खाची सर्वच लोक भंबेरी उडवितात! गुरुशिष्यांचे बाबतीत असेच होते. ज्ञान व अनुभवानेच श्रीगुरूंनी शिष्याचा निश्चय करून द्यावा. अनुभव नसेल तर अज्ञानाचा अंधार पसरतो. अशा परिस्थितीत सामान्य लोकांना तरी काय दोष द्यावा? त्यांचे असते ते त्यांच्यापरीने ठीकच असते! पण श्रीगुरूंनी हे सर्व स्पष्ट करून सांगावे. ॥५-११॥

म्हणों देवीं माया केली । तरी देवांची रूपें मायेंत आलीं । जरी म्हणों मायेनें माया केली । तरी दुसरी नाहीं ।।१२।।

जरी म्हणों भूतीं केली । तरी ते भूतांचीच वळली । म्हणावें जरी परब्रह्मीं केली । तरी ब्रह्मीं कर्तुत्व नाहीं ।।१३।।

आणि माया खरी असावी । तरी ब्रह्मीं कर्तृत्वाची गोवी । माया मिथ्या ऐसी जाणावी । तरी कर्तृत्व कैंचे ।।१४।।

आतां हें अवघेंचि उगवें । आणी मनास प्रत्यये फावे । ऐसें केलें पाहिजे देवें । कृपाळूपणें ।।१५।।

मूळमाया देवांनी निर्माण केली असे म्हणावे तर त्रिगुणात्मक देव बीज रूपाने मूळमायेत असतात. मायेनेच माया केली असे म्हटले तर माया एकच आहे. पंचमहाभूतांनी माया उत्पन्न केली असे म्हणावे तर तीही बीजरूपाने तिच्यातच असतात. (पहा– ९-६-१५, १६). परब्रह्माने माया उत्पन्न केली असे म्हटले तर ब्रह्म 'अकर्ते' आहे. (निष्क्रिय.) शिवाय माया सत्य असती तर ब्रह्माकडे तिच्या उत्पत्तीचे कर्तृत्व देणे एक वेळ शक्य होते. पण ती मिथ्या असल्याने तेही शक्य नाही! आता सर्व गुंतागुंत सुटेल व पूर्ण पटेल असे उत्तर आपण कृपाळू होऊन द्यावे. ।।१२-१५।।

वेद मातृकावीण नाहीं । मातृका देहावीण नाहीं । देह निर्माण होत नाहीं । देहावेगळा ।।१६।।
तया देहामधें नरदेहो । त्या नरदेहांत ब्राह्मणदेहो । तया ब्राह्मणदेहास पाहो । अधिकार वेदीं ।।१७।।
असो वेद कोठून जाले । देह कासयाचे केले । देव कैसे प्रगटले । कोण्या प्रकारें ।।१८।।

वर्णमालेशिवाय शब्द तयार होत नाहीत. वर्ण उच्चारणारा देहधारी असल्याशिवाय वर्णांना अस्तित्व नाही व एका देहाशिवाय दुसरा देह जन्माला येत नाही. त्या देहांत पुरुष, पुरुषांत ब्राह्मण विशेष असून त्याला वेदांनी वेदविद्येचा अधिकार दिला आहे. हे वेद कोठून आले? देह कोणत्या सामुग्रीने केले? देव कसे प्रकट झाले? ।।१६-१८।।

ऐसा बळावला अनुमान । केलें पाहिजे समाधान । वक्ता म्हणे सावधान । होईं आतां ।।१९।।

वक्ता– अशा शंका वाढतच चालल्या. त्यांचे समाधान करणे आवश्यकच आहे. तरी आता लक्ष देऊन ऐकावे. ।।१९।।

प्रत्यये पाहाता सांकडी । अवघी होते विघडाविघडी । अनुमानितां घडीनें घडी । काळ जातो ।।२०।।
लोकघाटी शास्त्रनिर्णये । येथे बहुधा निश्चये । म्हणोनियां येक प्रत्यये । येणार नाहीं ।।२१।।
आतां शास्त्राची भीड धरावी । तरी सुटेना हे गथागोवी । गथागोवी हे उगवावी । तरी शास्त्रभेद दिसे ।।२२।।

शास्त्र रक्षून प्रत्यये आणिला । पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत पाहिला । शाहाणा मूर्ख समजाविला । येका वचनें ।।२३।।

शास्त्रींच पूर्वपक्ष बोलिला । पूर्वपक्ष म्हणावें लटक्याला । विचार पाहातां आम्हांला । शब्द नाहीं ।।२४।।

तथापि बोलों कांहींयेक । शास्त्र रक्षून कौतुक । श्रोतीं सादर विवेक । केला पाहिजे ।।२५।।

तर्कशुद्ध व अनुभवण्यासारखे उत्तर हवे असेल तर मोठ्या अडचणी निर्माण होऊन पारंपरिक समजुती विस्कटतात व शंकाच वाढत राहिल्या तर आयुष्य हळूहळू संपत जाते. पारंपरिक समजुती व वेदान्तशास्त्र यात फार मोठी विसंगती (बहुधा निश्चय) दिसते. म्हणून त्यांत एकवाक्यता नाही. शास्त्रनिष्ठा सोडली (भीड) तर वरील प्रश्नांची उत्तरे मिळत

नाहीत. उत्तरे मिळविण्यासाठी शास्त्र प्रमाण मानावे तर शास्त्रात अनेक मतमतांतरे दिसतात (भेद). शास्त्रनिष्ठा सांभाळून पटण्यासारखी उत्तरे (प्रत्यय) देण्यासाठी पूर्वपक्षाचा त्याग करून शहाणा व अडाणी या दोन्हींचे समाधान होईल असे एक वाक्य सांगतो. शास्त्रातच पूर्वपक्षाची मांडणी केलेली असून तो चुकीचा व म्हणून खंडण करावयाचा असतो. त्यामुळे पूर्वपक्ष व सिद्धांतपक्ष एकत्र आल्याने झालेल्या गोंधळाला आम्ही (वक्ता) जबाबदार नाही! (शांकरभाष्ये वाचताना असा अनेकांचा गोंधळ होतो.) तरीही काही स्पष्टीकरण अवश्य करू. शास्त्राधाराने वरील शंकांच्या समाधानाची मौज अनुभवू. श्रोत्यांनी श्रद्धापूर्वक त्या अनुरोधाने विचार करावा. ॥२०-२५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'देहआशंकानाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'देहआशंका' नावाचा दुसरा समास समाप्त

दशक दहावा : जगज्जोती

समास तिसरा : देहआशंकाशोधन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

उपाधीविण जें आकाश । तेंचि ब्रह्म निराभास । तें निराभासीं मूळमायेस । जन्म जाला ।।१।।

शब्द ही आकाशाची उपाधी आहे किंवा गुण आहे. ती काढल्यावर जे उरते ते न भासणारे ब्रह्म होय. त्यापासून मूळमाया जन्माला आली. ॥१॥

तें मूळमायेचें लक्षण । वायोस्वरूपचि जाण । पंचभूते आणि त्रिगुण । वायोआंगीं ।।२।।

वायू हेच मूळमायेचे स्वरूप असून वायुरूप शक्तीमध्ये पंचभूते व त्रिगुण सुप्त रीतीने राहतात. ॥२॥

आकाशापासून वायो जाला । तो वायोदेव बोलिला । वायोपासून अग्नी जाला । तो अग्निदेव ।।३।।

आकाशापासून उत्पन्न झालेल्याला वायुदेव व वायूपासून उत्पन्न झालेल्या अग्नीला अग्निदेव म्हणतात. ॥३॥

अग्नीपासून जालें आप । तें नारायणाचें स्वरूप । आपापासून पृथ्वीचें रूप । तें बीजाकारें ।।४।।

अग्नीपासून निर्माण झालेल्या आपोला आपोनारायण व आपापासून पृथ्वी निर्माण होऊन तिच्यात वनस्पतींची असंख्य बीजे आहेत. (आकाश-वायू-अग्नी-आप-पृथ्वी-औषधी-वनस्पती) ॥४॥

ते पृथ्वीचे पोटीं पाषाण । बहु देवांचे लक्षण । नाना प्रचित प्रमाण । पाषाणदेवीं ।।५।।

त्या पृथ्वीच्या पोटात दगडगोटे असतात व त्यांचेच अनेक देव तयार करतात. त्या पाषाणांच्या देवांचा अनेकांना अनेक प्रकारे अनुभव येतो. ॥५॥

नाना वृक्ष मृत्तिका । प्रचित रोकडी विश्वलोकां । समस्त देवांचा थारा येका । वायोमध्यें ।।६।।

वृक्षावरील देव, लाकडाच्या प्रतिमा, मातीच्या मूर्ती इत्यादी देवांचा जगातील लोकांना प्रत्यक्ष अनुभव येतो. पण हे खरे देव नसून खरे देवत्व वायुरूप शक्तीमध्ये असते. तो शक्ती रूप देव प्रतिमादिकांत राहिल्याने त्यांना देवत्व येते. ॥६॥

देव यक्षिणी कात्यायेणी । चामुंडा जखिणी मानविणी । नाना शक्ति नाना स्थानीं । देशपरत्वें ।।७।।

देव, यक्षिणी, कात्यायनी, चामुंडा, जखीण, मानविणी इ. रूपांनी शक्ती देशपरत्वे अनेक स्थळी राहतात. ॥७॥

पुरुषनामें कित्येक । देव असती अनेक । भूतें देवतें नपुषक । नामें बोलिजेती ।।८।।

कित्येक देव पुल्लिंगी नावाचे आहेत (उदा. खंडोबा.) अनेक भूते, दैवते नपुसकलिंगी नावाचे आहेत. (उदा. ते दैवत.) ॥८॥

देव देवता देवतें भूतें । पृथ्वीमध्यें असंख्यातें । परंतु या समस्तांते । वायोस्वरुप बोलिजे ।।९।।

देव, देवता, दैवते, भूते इ. या पृथ्वीवर अगणित आहेत. पण हे सर्व देव वायुरूप (तरल) आहेत. ॥९॥

वायोस्वरुप सदा असणें । प्रसंगें नाना देह धरणें । गुप्त प्रगट होणें जाणें । समस्तांसी ।।१०।।

ते सतत वायुरूपाने राहून प्रसंगी अनेक प्रकारची रूपे घेतात, प्रगट होतात व सर्वांच्या देखत देखत गुप्त होतात. किंवा प्रगट होऊन येणे व गुप्त होऊन जाणे सर्व देवांना शक्य असते. ॥१०॥

वायोस्वरूपें विचरती । वायोमध्यें जगज्जोती । जाणतीकळा वासना वृत्ति । नाना भेदें ।।११।।

ते देव वायुस्वरूपाने असतात व त्या वायूत जाणीवरूप जगत् ज्योती व्यापून राहते. त्या जाणिवेत अनेक प्रकारच्या वासना व त्यांच्या वृत्ती असतात. ॥११॥

आकाशापासून वायो जाला । तो दों प्रकारें विभागला । सावधपणें विचार केला । पाहिजे श्रोतीं ।।१२।।

आकाशापासून उत्पन्न झालेल्या वायूचे दोन भाग होतात. याचा श्रोत्याने सूक्ष्म विचार करावा. ॥१२॥

येक वारा सकळ जाणती । येक वायोमधील जगज्जोती । जगज्जोतीच्या अनंत मूर्ती । देवदेवतांच्या ।।१३।।

एक सर्वांना माहीत असलेला वारा व एक वायूतील जाणीव कळा. या जाणीव कळेच्या देवदेवतांच्या असंख्य मूर्ती झाल्या. ॥१३॥

वायो बहुत विकारला । परंतु दों प्रकारें विभागला । आतां विचार ऐकिला । पाहिजे तेजाचा ।।१४।।

वरील वायूचे प्राणापानादी बरेच विकार असले तरी मुख्य विकार दोन आहेत. आता तेजाचा विचार करू. ॥१४॥

वायोपासून तेज जालें । उष्ण सीतळ प्रकाशलें । द्विविध रूप ऐकिलें । पाहिजे तेजाचें ।।१५।।

वायूपासून झालेल्या तेजाचे उष्ण व थंड असे दोन भाग झाले. ते दोन रूपांनी प्रगट झाले. ॥१५॥

उष्णापासून जाला भानु । प्रकाशरूप दैदीप्यमानु । सर्वभक्षक हुताशनु । आणी विद्युल्यता ।।१६।।

उष्ण तेजापासून अत्यंत दाहक व प्रकाशमय सूर्य तयार झाला. शिवाय अग्नी व वीज उत्पन्न झाले. ॥१६॥

सीतळापासून आप अमृत । चंद्र तारा आणी सीत । आतां परिसा सावचित्त । होऊन श्रोते ।।१७।।

शीत तेजापासून पाणी, अमृत, चंद्र, तारका व बर्फ तयार झाले. यापुढील भाग सावधपणे ऐका. ॥१७॥

तेज बहुत विकारलें । परंतु द्विविधाच बोलिलें । आपहि द्विविधाच निरोपिलें । आप आणि अमृत ।।१८।।

तेजाचेही बरेच विचार असले तरी मुख्य दोनच सांगितले. आपाचेही पाणी व अमृत असे दोनच प्रकार सांगितले. ॥१८॥

ऐकें पृथ्वीचा विचार । पाषाण मृत्तिका निरंतर । आणीक दुसरा प्रकार । सुवर्ण परीस नाना रत्नें ।।१९।।

पृथ्वीचेही दोनच मुख्य विकार आहेत. दगड व मातीचे ढीग हा एक व सोने, परीस व रत्ने हा दुसरा. ॥१९॥

बहुरत्ना वसुंधरा । कोण खोटा कोण खरा । अवघें कळे विचारा- । रूढ होतां ।।२०।।

पृथ्वीला बहुरत्ना म्हणतात. पण त्या रत्नातील खरे व खोटे विचारावर आरूढ झाल्यावरच कळते. ॥२०॥

मनुष्यें कोठून जालीं । हे मुख्य आशंका राहिली । पुढें वृत्ति सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ।।२१।।

आता मनुष्य प्राणी कोठून आला हा मुख्य प्रश्न राहून गेला आहे. त्याचे उत्तर सावधानतेने ऐका. ॥२१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'देहआशंकाशोधननाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'देहआशंकाशोधन' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक दहावा : जगज्जोती

समास चवथा : बीजलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आतां पाहों जातां उत्पत्ती । मनुष्यांपासून मनुष्ये होती । पशुपासून पशु निपजती । प्रत्यक्ष आतां ।।१।।

'माणूस कोठून आला' या प्रश्नाचे उत्तर शोधताना प्रथम हे स्पष्टच कळते की माणूस माणसापासून व पशू पशूपासून जन्माला येतो. ॥१॥

खेचरें आणी भूचरें । वनचरें आणी जळचरें । नाना प्रकारीचीं शरीरें । शेरीरांपासून होती ।।२।।

आकाशात फिरणारे पक्षी, जमिनीवर चालणारे बैल इ. पाळीव प्राणी, जंगलात राहणारे व्याघ्रादी व पाण्यातील मासे इ. प्राणी त्या त्या शरीरापासून होतात. ॥२॥

प्रत्यक्षास आणी प्रमाण । निश्चयास आणि अनुमान । मार्ग देखोन आडरान । घेऊंच नये ।।३।।

प्रत्यक्षाला पुराव्याची, निश्चयाला तर्काची आवश्यकता असू नये. सरळ राजरस्ता असताना आडरानात शिरू नये. ॥३॥

विपरीतापासून विपरीतें होती । परी शरीरेंच बोलिजेती । शरीरावांचून उत्पत्ती । होणार नाहीं ।।४।।

क्वचित माणसाला माकडासारखे मूल होऊ शकते. पण त्यालाही शरीरच म्हणतात. शरीराशिवाय शरीर जन्माला येत नाही. ॥४॥

तरी हे उत्पत्ति कैसी जाली । कासयाची कोणें केली । जेणें केली त्याची निर्मिली । काया कोणें ।।५।।
ऐसें पाहातां उदंड लांबलें । परी मुळीं शेरीर कैसें जालें । कासयाचें उभारिलें । कोणें कैसें ।।६।।

तरी मनुष्यशरीराची निर्मिती कशी व कोणी केली व ज्याने ही निर्मिती केली, त्याचे शरीर कोणी व कशाचे केले हा प्रश्न राहतोच. ॥५-६॥

ऐसी हे मागील आशंका । राहात गेली ते ऐका । कदापी जाजु घेऊं नका । प्रत्ययो आलियानें ।।७।।

अशी ही मागील शंका उत्तरावाचून तशीच राहिली तिचे उत्तर ऐका. अनुभवांनंतर मात्र पुन्हा शंका कधीच घेता कामा नये. ॥७॥

प्रत्ययोचि आहे प्रमाण । मूर्खास वाटे अप्रमाण । पिंडें प्रचितशब्दें जाण । विश्वासासी ।।८।।

प्रत्यक्ष अनुभवावर सुद्धा मूर्ख विश्वास ठेवीत नाही. ज्यांना अनुभव आला आहे, त्यांच्या शब्दावर विश्वास ठेवून अनुभव घेणे मनुष्यशरीरात (पिंडे) शक्य आहे. ॥८॥

ब्रह्मीं मूळमाया जाली । तेचि अष्टधा प्रकृति बोलिली । भूतीं त्रिगुणीं कालवली । मूळमाया ।।९।।

ब्रह्म स्वरूपात मूळमाया झाली. पाच महाभूते व तीन गुण अशा आठांच्या मिश्रणाची प्रकृती हेच मूळमायेचे स्वरूप आहे. ॥९॥

ते मूळमाया वायोस्वरूप । वायोमध्यें जाणीवेचें रुप । तेचि इच्छा परी आरोप । ब्रह्मीं न घडे ।।१०।।

ही मूळमाया म्हणजेच शक्ती (वायो) असून तिच्यात ब्रह्मप्रकाश रूप जाणीव व्यापून रहाते. (ईश्वर). तिलाच 'एकोऽहं बहुस्याम' असा संकल्प होतो. त्यामुळे हा संकल्प ब्रह्माला होतो. असा आरोप करता येत नाही.

(ते निष्क्रिय आहे) ॥१०॥

तथापि ब्रह्मीं कल्पिला । तरी तो शब्द वायां गेला । आत्मा निर्गुण संचला । शब्दातीत ।।११।।

कोणी 'ब्रह्म संकल्प करते' असे अज्ञानाने म्हटलेच तर ते त्याचे बोलणे व्यर्थ होय. निर्गुण ब्रह्मासंबंधी काही बोलणे व्यर्थ असून ते सर्वत्र व्यापून राहिले आहे. ॥११॥

आत्मा निर्गुण वस्तु ब्रह्म । नाममात्र तितुका भ्रम । कल्पून लाविला संभ्रम । तरी तो लागणार नाहीं ।।१२।।

आत्म्यालाच निर्गुण, वस्तू व ब्रह्म म्हणतात. ज्याला रूप व त्यामुळे नाव देता येते ते सर्व भ्रमरूप आहे. (आत्मा किंवा ब्रह्म हे कोणा रूपवान पदार्थाचे नाव नसून ती एक संकल्पना आहे.) केवळ कल्पना लढवून ब्रह्माचे शब्दाने वर्णन करावयाचे ठरविले तरी ते शक्य नाही. ॥१२॥

तथापि आग्रहें लाविला । जरी धोंडा मारिला आकाशाला । आकाशावरी कुंथिला । तरी तें तुटेना ।।१३।।

इतके करून तसा हट्ट केलाच तर ते आकाशाला दगड मारल्यासारखे किंवा आकाशावर थुंकल्याप्रमाणे होईल. आकाश याने तुटत नाही. ॥१३॥

तैसें ब्रह्म निर्विकार । निर्विकार लाविती विकार । विकार नासे निर्विकार । जैसें तैसें ।।१४।।

त्याप्रमाणे निर्विकार ब्रह्माला विकार चिकटविण्याचा प्रयत्न केला तर विकार नष्ट होतो. ब्रह्म जसेच्या तसे रहाते. ॥१४॥

आतां ऐका प्रत्ययो । जाणोनि धरावा निश्चयो । तरीच पाविजे जयो । अनुभवाचा ।।१५।।

आता हे लक्षात घ्या की जाणत्यांच्या झालेल्या निश्चयावर श्रद्धा ठेवली तरच त्यांच्यासारखा तुमचा निश्चय होईल. ॥१५॥

मायाब्रह्मीं जो समीर । त्यांत जाणता तो ईश्वर । ईश्वर आणि सर्वेश्वर । तयासीच बोलिजे ।।१६।।

माया हीच वायू असून तिच्यातील जाणत्याला (चिदाभास) ईश्वर किंवा सर्वेश्वर म्हणतात. (ईश्वर = मायाविशिष्ट चैतन्य.) ॥१६॥

तोचि ईश्वर गुणासी आला । त्याचा त्रिगुणभेद जाला । ब्रह्मा विष्णु महेश उपजला । तये ठाईं ।।१७।।

तोच ईश्वर त्रिगुणात्मक होऊन त्यापासून ब्रह्मा, विष्णू व महेश जन्माला आले. ॥१७॥

सत्व रज आणि तम । हे त्रिगुण उत्तमोत्तम । यांच्या स्वरुपाचा अनुक्रम । मागां निरोपिला ।।१८।।

सत्व, रज व तम हे तीन गुण ही अत्यंत श्रेष्ठ सामुग्री आहे. त्यांच्या स्वरूपाविषयी पूर्वी सांगितले आहे. (२-५, ६,७) ॥१८॥

जाणता विष्णू भगवान । जाणतानेणता चतुरानन । नेणता महेश पंचानन । अत्यंत भोळा ।।१९।।

जाणिवेचा स्वामी विष्णू भगवान, जाणीव-नेणिवेचा स्वामी ब्रह्मदेव व नेणिवेचा स्वामी भोळा शंकर होय. (शंकराला नेणीव म्हणजे अज्ञान नाही. तो अज्ञान या जीवाच्या अवस्थेचा स्वामी आहे. अन्यथा शंकराचे भक्त अज्ञानाचे उपासक ठरतील!) (जाणीव-जाग्रति; जाणीव नेणीव-स्वप्न; नेणीव-सुषुप्ती) ॥१९॥

त्रिगुण त्रिगुणीं कालवले । कैसे होती वेगळाले । परी विशेष न्यून भासले । ते बोलावे लागती ।।२०।।

तसे पाहिले तर तीन गुण परस्परात मिसळलेले असतात ते एकमेकापासून वेगळे कसे होतील? पण त्यांचा वेगळा भास होतो व म्हणून तो तसा सांगावा लागतो. ॥२०॥

वायोमध्यें विष्णू होता । तो वायोस्वरुपचि तत्वता । पुढें जाला देहधर्ता । चतुर्भुजु ।।२१।।

वायूमध्ये विष्णु वायुमयस्वरूपांत बीजरूपाने होता. पुढे तोच व्यक्त होऊन चतुर्भुज झाला. विदेहाचा देही झाला. ॥२१॥

तैसाच ब्रह्मा आणि महेश । देह धरिती सावकास । गुप्त प्रगट होतां तयांस । वेळ नाहीं ।।२२।।

त्याचप्रमाणे ब्रह्मदेव व महेश योग्य वेळी देहधारी होतात. ते क्षणात गुप्त व प्रगट होऊ शकतात. ॥२२॥

आतां रोकडी प्रचिती । मनुष्यें गुप्त प्रगटती । मां त्या देवांच्याच मूर्ती । सामर्थ्यवंत ।।२३।।

क्वचित माणसे सुद्धा गुप्त व प्रगट होतात, हे प्रत्यक्ष दिसते. ब्रह्मादिक तर सामर्थ्यसंपन्न देवच आहेत. ॥२३॥

देव देवता भूतें देवतें । चढतें सामर्थ्य आहे तेथें । येणेंचि न्यायें राक्षसांतें । सामर्थ्यकळा ।।२४।।

देव, देवता, भूते व दैवते यांच्यापाशी माणसाहून अधिक सामर्थ्य आहे. याच कारणाने राक्षसही तशा सामर्थ्याचे असतात. ॥२४॥

झोटिंग वायोस्वरूप असती । सवेंच खुळखुळां चालती । खोबरी खारिका टाकून देती । अकस्मात ।।२५।।

झोटिंग ही छळणारी भूते वायुस्वरूप असूनही त्यांच्या हालचालींचा पायातील चाळांप्रमाणे आवाज येतो. हे झोटिंग कोणासमोर खोबरे व खारीक टाकून चकित करतात. ॥२५॥

अवघेंचि न्याल अभावें । तरी हें बहुतेकांस ठावें । आपुलाल्या अनुभवें । विश्वलोक जाणती ।।२६।।

या सर्व भाकडकथा आहेत, असे म्हणाल तर यांचा बऱ्याच लोकांना जगभर प्रत्यक्ष अनुभव आहे. ॥२६॥

मनुष्ये धरिती शरीरवेष । नाना परकाया प्रवेश । मां तो परमात्मा जगदीश । कैसा न धरी ।।२७।।

माणसातील महायोगी सुद्धा अनेक शरीरे धारण करतात व परकायाप्रवेशसुद्धा करतात. मग त्या जगताचा स्वामी असलेल्या सर्वशक्तिमान परमेश्वराला तसे करता येत नाही, असे कसे होईल? ॥२७॥

म्हणोनि वायोस्वरूपें देह धरिलें । ब्रह्मा विष्णु महेश जाले । पुढें तेचि विस्तारलें । पुत्रपौत्रीं ।।२८।।

एकूण मूळ वायुरूप असलेल्या त्रिगुणात्मक ब्रह्मा, विष्णू व महेशांनी देह स्वीकारले व पुढे त्यांच्या मानस पुत्रपौत्रांचा विस्तार झाला. ॥२८॥

अंतरींच स्त्रिया कल्पिल्या । तों त्या कल्पितांच निर्माण जाल्या । परी तयापासून प्रजा निर्मिल्या । नाहींत कदा ।।२९।।

ईश्वररूप ब्रह्मादिकांनी अंत:करणांत स्त्री या जातीची कल्पना करून स्त्री जात निर्माण केली. पण त्यांनी स्वत: त्यांच्यापासून प्रजेचा विस्तार केला नाही. ॥२९॥

इछून पुत्र कल्पिले । ते ते प्रसंगी निर्माण जाले । येणें प्रकारें वर्तले । हरिहरादिक ।।३०।।

त्याचबरोबर त्यांनी पुरुष जातीची (पुत्र) कल्पना करिताच पुरुष जात निर्माण झाली. (या स्त्री व पुरुषांनी पुढे प्रजेचा विस्तार केला.) हरिहरांपासून झालेला माणसांच्या प्रजेचा विस्तार हा त्यांच्या अशा क्रियेपासून झाला. ॥३०॥

पुढें ब्रह्मयानें सृष्टी कल्पिली । इछेसरिसी सृष्टी जाली । जीवसृष्टि निर्माण केली । ब्रह्मदेवें ।।३१।।

नंतर ब्रह्मदेवाने सृष्टीची कल्पना करताच त्या इच्छेनुसार ती झाली व नंतर अपरंपार जीवसृष्टी त्याने अशीच निर्माण केली. ॥३१॥

नाना प्रकारीचे प्राणी कल्पिले । इछेसरिसे निर्माण जाले । अवघे जोडेचि उदेले । अंडजजारजादिक ।।३२।।

त्याने लक्षावधी योनींची (प्राणी) कल्पना केल्यावर त्या त्याच्या इच्छेनुसार स्त्रीलिंगी व पुल्लिंगी जोड्या निर्माण झाल्या. त्या योनींचें अंडज, जारज इ. चार मुख्य प्रकार झाले. ॥३२॥

येक जळस्वेदापासून जाले । ते प्राणी स्वेदज बोलिले । येक वायोकरितां जाले । अकस्मात उद्भिज ।।३३।।

जळरूप घामातून स्वेदज व हवेच्या अनुकूलतेने जमिनीतून किंवा हवेतून अकस्मात निर्माण झालेल्या उद्भिज योनी झाल्या. (जीव विकासाच्या प्राथमिक कल्पना) ॥३३॥

मनुष्याची गौडविद्या । राक्षसांची वोडंबरीविद्या । ब्रह्मयाची सृष्टिविद्या । येणें प्रकारें ।।३४।।

माणूस दाखवीत असलेली जादू, राक्षसांची वोडंबरी विद्या व ईश्वराची सृष्टिविद्या क्रमाने अधिकाधिक प्रभावी आहेत. ॥३४॥

कांहीयेक मनुष्यांची । त्याहून विशेष राक्षेसांची । त्याहून विशेष ब्रह्मयाची । सृष्टिविद्या ।।३५।।

माणसाच्या जादूने भ्रम निर्माण होऊन फसगत होते. राक्षसांच्या वोडंबरी विद्येने काही मर्यादेपर्यंत रूपात बदल इ. प्रकार होतात. पण ब्रह्मदेवाच्या विद्येने ही सत्य वाटणारी अपरंपार सृष्टी निर्माण होते. ॥३५॥

जाणते नेणते प्राणी निर्मिले । वेद वदोन मार्ग लाविले । ब्रह्मयानें निर्माण केले । येणें प्रकारें ।।३६।।

ज्ञान व अज्ञान या दोन्हींनी युक्त असलेल्या बुद्धीचे प्राणी निर्माण करून (माणूस) त्यांच्यासाठी वेद निर्माण करून त्यांना शोभेल असे जीवन जगण्यासाठी त्रिकांडात्मक मार्ग दाखविले. ॥३६॥

मग शरीरांपासून शरीरें । सृष्टि वाढली विकारें । सकळ शरीरे येणें प्रकारें । निर्माण जालीं ।।३७।।

नंतर पुढे त्या शरीरापासून अगणित शरीरे निर्माण होऊन विकाररूप सृष्टी वाढली. किंवा विकारामुळे (बदल) सृष्टी वाढली. सर्व शरीरांची निर्मिती अशा प्रकारे झाली. ॥३७॥

येथें आशंका फिटली । सकळ सृष्टि विस्तारली । विचार पाहातां प्रत्यया आली । येथान्वयें ।।३८।।

विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर दिले. वर सांगितलेल्या क्रमाने सृष्टिनिर्मितीचा विचार केल्यास तसा निश्चय होईल व सर्व सृष्टीच्या विस्ताराचे आकलन होईल. ॥३८॥

ऐसी सृष्टि निर्माण केली । पुढें विष्णूनें कैसी प्रतिपाळिली । हेहि विवंचना पाहिली । पाहिजे श्रोतीं ।।३९।।

सृष्टी निर्माण केल्यावर श्रीविष्णूने तिचा सांभाळ कसा केला या श्रोत्याच्या प्रश्नाचे आता उत्तर दिले पाहिजे. ते ऐकावे. ॥३९॥

सकळ प्राणी निर्माण जाले । ते मूळरुपें जाणोन पाळिले । शरीरें दैत्य निर्दाळिले । नाना प्रकारींचे ।।४०।।

सर्व प्राणी निर्माण केल्यावर त्यांच्यातील अंत:करणाने (जाणीव) त्यांचा सांभाळ होतो. पहा (१०-१-११ ते १४) व स्वत:च्या लीलाविग्रहाने (अवतार) दैत्यराक्षसांचा संहार करून वेळोवेळी त्यांचा सांभाळ केला. ॥४०॥

नाना अवतार धरणें । दुष्टांचा संहार करणें । धर्म स्थापायाकारणें । विष्णूस जन्म ।।४१।।

दुष्टांचा नाश करून धर्मस्थापनेने माणसांचा सांभाळ करावा म्हणून विष्णू अनेक अवतार स्वरूप जन्म घेतो. ॥४१॥

म्हणोन धर्मस्थापनेचे नर । तेहिं विष्णूचे अवतार । अभक्त दुर्जन रजनीचर । सहजचि जाले ।।४२।।

म्हणून धर्मस्थापना करणारे पुरुष (उदा. शिवछत्रपती) हेही श्री विष्णूचेच अवतार होत. अभक्त व दुष्ट राक्षसांचा

नाश करणारे असे ते अवतार जन्माला येतात. ।।४२।।

आतां प्राणी जे जन्मले । ते नेणोन संव्हारले । मूळरुपें संव्हारिले । येणें प्रकारें ।।४३।।

जन्माला येणाऱ्या प्राण्यांचा अज्ञानामुळे आतून नाश होतो. त्यांचा तमोगुण (मूळरूप) त्यांचा नाश करतो. ।।४३।।

शरीरें रुद्र खवळेल । तैं जीवसृष्टि संव्हारेल । अवघें ब्रह्मांडचि जळेल । संव्हारकाळी ।।४४।।

तमोगुणाचे स्वामी शंकर जेव्हा रुद्र होऊन खवळतात तेव्हा जीवसृष्टी सर्व ब्रह्मांडासह प्रलयकाळी जळून जाईल. ।।४४।।

एवं उत्पत्ती स्थिती संव्हार । याचा ऐसा आहे विचार । श्रोतीं होऊन तत्पर । अवधान द्यावें ।।४५।।

असा हा उत्पत्ती, स्थिती व संहाराचा विचार असून श्रोत्यांनी तो मनापासून ऐकावा. ।।४५।।

कल्पांतीं संव्हार घडेल । तोचि पुढें सांगिजेल । पंचप्रळय वोळखेल । तोचि ज्ञानी ।।४६।।

कल्पांताची वेळ आल्यावर घडणाऱ्या संहाराचे पुढे वर्णन करू. पण पांचप्रळय जाणणाराच खरा ज्ञानी असतो! ।।४६।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'बीजलक्षणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'बीजलक्षण' नावाचा चवथा समास समाप्त

दशक दहावा : जगज्जोती

समास पाचवा : पंचप्रळयनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ऐका प्रळयाचें लक्षण । पिंडी दोनी प्रळये जाण । येकनिद्रा येक मरण । देहांतकाळ ।।१।।

आता प्रळयाची लक्षणें ऐका. गाढ झोप व प्रारब्ध भोगून झाल्यावर देहाला येणारे मरण असे दोन प्रळय, पिंडाचे आहेत. ॥१॥

देहधारक तिनी मूर्ती । निद्रा जेव्हां संपादिती । तो निद्राप्रळय श्रोतीं । ब्रह्मांडींचा जाणावा ।।२।।

व्यक्त झालेले त्रिगुणात्मक ब्रह्मदेवादी तीन देव जेव्हा गाढ झोपतात, तेव्हा ब्रह्मांडाचा निद्राप्रळय होतो. ॥२॥

तिनी मूर्तीस होईल अंत । ब्रह्मांडास मांडेल कल्पांत । तेव्हा जाणावा नेमस्त । ब्रह्मप्रळये जाला ।।३।।

जेव्हा या तीन मूर्ती मरण पावतात तेव्हां ब्रह्मांडाचा कल्पपर्यंत अंत होतो. महाप्रलय होतो. तोच ब्रह्मप्रलय. ॥३॥

दोनी पिंडीं दोनी ब्रह्मांडी । च्यारी प्रळय नवखंडी । पांचवा प्रळय उदंडी । जाणिजे विवेकाचा ।।४।।

दोन पिंडाचे व दोन ब्रह्मांडाचे असे चार प्रलय नऊ खंडांत होतात. पाचवा विवेकप्रलय असून तो शाश्वत असतो. त्यांत जग हे मिथ्या आहे किंवा झालेलेच नाही असा निश्चय होतो. ॥४॥

ऐसे हे पांचहि प्रळये । सांगितले येथान्वयें । आतां हे अनुभवास ये । ऐसें करूं ।।५।।

असे हे पाच प्रलय क्रमाने सांगितले. आता त्यांचे स्पष्टीकरण करून ते पटतील असे सांगू. ॥५॥

निद्रा जेव्हा संचरे । तेव्हां जागृतीव्यापार सरे । सुषुप्ति अथवा स्वप्न भरे । अकस्मात आंगीं ।।६।।

जेव्हा माणसाला गाढ झोप लागते, तेव्हा जागृतीमधील सर्व व्यवहार व अनुभव पुसून जातात. एकतर गाढ झोप लागते किंवा अचानक स्वप्ने पडू लागतात. ॥६॥

या नांव निद्राप्रळये । जागृतीचा होये क्षये । आतां ऐका देहांतसमये । म्हणिजे मृत्यप्रळये ।।७।।

हाच तो निद्रेने होणारा त्या व्यक्तीपुरता जगाचा तात्पुरता प्रळय. त्यात जागृती लीन होते. त्या माणसाचे (पिंड) मरण हाच मृत्युप्रलय असून त्यात त्याच्या त्या देहाचा नाश होतो. ॥७॥

देहीं रोग बळावती । अथवा कठीण प्रसंग पडती । तेणे पंचप्राण जाती । व्यापार सांडुनी ।।८।।

देहाला ग्रासणारे रोग, अपघात, घात इत्यादीमुळे प्राणादी पाच प्राण त्यांची त्यांची नियोजित स्थाने सोडतात. ॥८॥

तिकडे गेला मनपवनु । इकडे राहिली नुस्ती तनु । दुसरा प्रळये अनुमानु । असेचिना ।।९।।

सूक्ष्म अंत:करण व प्राण निघून गेल्यावर मागे केवळ शरीर उरते, या प्रळयाबद्दल कोणालाही शंका वाटण्यासारखे नाही. ॥९॥

तिसरा ब्रह्मा निजेला । तों हा मृत्यलोक गोळा जाला । अवघा व्यापार खुंटला । प्राणीमात्रांचा ।।१०।।

ब्रह्मदेवाची गाढ झोप हा ब्रह्मांडाचे संदर्भातील तिसरा प्रळय होय. त्यांत मृत्युलोकावरील सर्व व्यवहार मृत्युलोकाचा नाश झाल्याने बंद पडतात. ॥१०॥

तेव्हां प्राणीयांचे सूक्ष्मांश । वायोचक्रीं करिती वास । कित्येक काळ जातां ब्रह्मयास । जागृती घडे ।।११।।

जीवसृष्टी नष्ट होऊन प्राण्यांचे सूक्ष्म देह अव्यक्तात राहतात. प्रदीर्घ काळानंतर ब्रह्मदेव जागा होतो. ॥११॥

पुन्हा मागुती सृष्टि रची । विसंचिले जीव मागुतें संची । सीमा होतां आयुष्याची । ब्रह्मप्रळय मांडे ।।१२।।

तो पुन्हा सृष्टिरचना करून सुप्त व पांगलेले जीवांचे सूक्ष्म देह ताब्यात घेऊन सृष्टी सुरू करतो. त्याचे आयुष्य जेव्हा संपते तेव्हा चवथा ब्रह्मप्रळय होतो. ॥१२॥

शत वरुषें मेघ जाती । तेणें प्राणी मृत्य पावती । असंभाव्य तर्के क्षिती । मर्यादेवेगळी ।।१३।।

शंभर वर्षे आकाशात पांढरा ढगही दिसत नाही. त्या अनावृष्टीमुळे जीवसृष्टी मरून, तापलेल्या पृथ्वीला प्रचंड तडे जातात. ॥१३॥

सूर्य तपे बाराकळी । तेणें पृथ्वीची होय होळी । अग्नी पावतां पाताळीं । शेष विष वमी ।।१४।।

त्या काळात सूर्य त्याच्या बाराही कलांनी तापू लागतो (जालिनी, करिनी, दाहिनी, दीपिनी इ.) त्यामुळे पृथ्वीची जणू होळी होते. अग्नी पृथ्वीच्या पोटात शिरल्याने दाह झालेला शेष जणू विष ओकतो. ॥१४॥

आकाशीं सूर्याच्या ज्वाळा । पाताळीं शेष विष वमी गरळा । दोहिकडून जळतां भूगोळा । उरी कैंची ।।१५।।

आकाश ज्वाळांनी भरून जाते व पाताळात शेष विषाचे गरळ ओकतो. असे दोन्हीकडून पेटलेले जग कसे टिकेल? (पृथ्वीच्या पोटातील अग्नी बाहेर पडतो) ॥१५॥

सूर्यास खडतरता चढे । हलकालोळ चहुंकडे । कोंसळती मेरुचे कडे । घडघडायमान ।।१६।।

सूर्याच्या उष्णतेची प्रखरता वाढत जाते. चहूंकडे हळकल्लोळ होऊन मेरूपर्वताचे कडे धडाधड कोसळतात. ॥१६॥

अमरावती सत्यलोक । वैकुंठ कैळासादिक । याहिवेगळे नाना लोक । भस्मोन जाती ।।१७।।

स्वर्गाची राजधानी, सत्यलोक, वैकुंठ, कैलास हे व असे सर्व लोक भस्म होतात. (शेष, मेरू, लोक इ. पौराणिक कल्पना.) ॥१७॥

मेरु अवघाचि घसरे । तेथील महिमाच वोसरे । देवसमुदाव वावरे । वायोचक्रीं ।।१८।।

मेरूपर्वत भुईसपाट होतो, त्याचा सोनेपणा नष्ट होतो, देव सुद्धा वातावरणात सूक्ष्म रूपाने राहतात. ॥१८॥

भस्म जालियां धरत्री । प्रजन्य पडें शुंडाधारीं । मही विरे जळांतरी । निमिष्यमात्रें ।।१९।।

पृथ्वीची राख झाल्यानंतर हत्तीच्या सोंडेसारख्या प्रचंड धारांनी अनावर पाऊस पडू लागतो. ती राख थोड्याच काळात त्या पाण्यात मिळून रहाते. ॥१९॥

पुढें नुस्तें उरेल जळ । तयास शोषील अनळ । पुढें येकवटती ज्वाळ । मर्यादेवेगळे ।।२०।।

नंतर जेव्हा फक्त पाणीच उरते, त्याचे अग्नी शोषण करतो व अग्नीच्या प्रचंड ज्वाला एकवटून भडका उडतो. ॥२०॥

समुद्रींचा वडवानळ । शिवनेत्रींचा नेत्रावळ । सप्तकंचुकींचा आवर्णानळ । सूर्य आणि विद्युल्यता ।।२१।।

समुद्रातील वडवानळ, शंकराच्या तिसऱ्या डोळ्यातील क्रोधाग्नी, पृथ्वीच्या सातही आवरणातील अग्नी, सूर्य व वीज. ॥२१॥

ऐसे ज्वाळ येकवटती । तेणें देव देह सोडिती । पूर्वरूपें मिळोन जाती । प्रभंजनीं ।।२२।।

असे सर्व अग्नी एकत्र येतात व त्यामुळे देवांनाही मरण येते व ते आपल्या मूळच्या वायुरूपात विरतात. ॥२२॥

तो वारा झडपी वैश्वानरा । वन्ही विझेल येकसरा । वायो धावें सैरावैरा । परब्रह्मीं ।।२३।।

प्रचंड वेगाने वाहणारे वारे अग्नीवर हल्ला करून त्याला विझवतात व वाराच ब्रह्मांडभर उभा-आडवा वाहतो. ॥२३॥

धूम्र वितुळे आकाशीं । तैसें होईल समीरासी । बहुतांमध्ये थोडियासी । नाश बोलिला ।।२४।।

धूर जसा आकाशात कोठे गडप होतो कळत नाही, त्याप्रमाणे वायू आकाशात नाहीसा होतो. जे अधिक व्यापक असते, त्यात कमी व्यापक असणारे दडून जाते. ॥२४॥

वायो वितुळतांच जाण । सूक्ष्म भूतें आणि त्रिगुण । ईश्वर सांडी अधिष्ठान । निर्विकल्पीं ।।२५।।

वायू नाहीसा होताच सूक्ष्मपंचमहाभूते, तीन गुण व ईश्वर ही सर्व परब्रह्माच्या स्वरूपात लीन होतात. ॥२५॥

तेथें जाणीव राहिली । आणी जगज्जोती निमाली । शुद्ध सारांश उरली । स्वरूपस्थिती ।।२६।।

त्या वेळी शुद्ध जाणीव रहाते. मायाविशिष्ट जाणीव नष्ट होते. ही जगज्जोती लीन होऊन शुद्ध स्वरूपस्थिती उरते. (ब्रह्म.) ॥२६॥

जितुकीं कांही नामाभिधानें । तये प्रकृतीचेनी गुणें । प्रकृती नस्तां बोलणें । कैसें बोलावें ।।२७।।

केवळ प्रकृतीच्या अस्तित्वावरच रूपे व नामे यांचे अस्तित्व असते. प्रकृतीच नसताना कशाविषयी, कोणी व काय बोलावे? ॥२७॥

प्रकृती अस्तां विवेक कीजे । त्यास विवेकप्रळये बोलिजे । पांचहि प्रळय वोजें । तुज निरोपिले ।।२८।।

प्रकृती असतानाच ब्रह्म सत्य आहे व दृष्य जगत् मिथ्या आहे, असा विवेक करावा. हाच तो विवेक प्रलय. अशा प्रकारे हे पाच प्रळय तुला सांगून झाले. ॥२८॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'पंचप्रळयनिरूपणनाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'पंचप्रळयनिरूपण' नावाचा पाचवा समास समाप्त